

Försvarsvilja i teori och praktik

Om försvarsviljans betydelse

CHRISTOFFER WEDEBRAND, DANIEL K JONSSON

Christoffer Wedebrand, Daniel K Jonsson

Försvarsvilja i teori och praktik

Om försvarsviljans betydelse

Titel	Försvarsvilja i teori och praktik – Om försvarsviljans betydelse
Title	Will to defend in theory and in practice
Rapportnr	FOI-R--5155--SE
Månad	December
Utgivningsår	2021
Antal sidor	50
ISSN	1650-1942
Kund	Myndigheten för samhällsskydd och beredskap
Forskningsområde	Krisberedskap och civilt försvar
FoT-område	Inget FoT-område
Projektnr	B1039
Godkänd av	Johannes Malminen
Ansvarig avdelning	Försvarsanalys

Bild: Jonas Anderson

Detta verk är skyddat enligt lagen (1960:729) om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk, vilket bl.a. innebär att citering är tillåten i enlighet med vad som anges i 22 § i nämnd lag. För att använda verket på ett sätt som inte medges direkt av svensk lag krävs särskild överenskommelse.

This work is protected by the Swedish Act on Copyright in Literary and Artistic Works (1960:729). Citation is permitted in accordance with article 22 in said act. Any form of use that goes beyond what is permitted by Swedish copyright law, requires the written permission of FOI.

Sammanfattning

I denna rapport föreslås en historiskt förankrad definition av försvarsviljebegreppet: Att ha försvarsvilja är att i ett försvarsrelaterat syfte vara benägen till att handla eller tycka på vissa sätt. Denna sparsmakade definition förklaras och motiveras mer djupgående i rapporten. Bland annat för att möjliggöra mätningar av allmänhetens försvarsvilja föreslås också ett antal operationaliseringar av definitionen i termer av personlig, allmän respektive understödjande försvarsvilja. Mot bakgrund av definitionen argumenteras i rapporten för att försvarsviljan endast har en indirekt praktisk betydelse för ett lands försvarsförmåga. Det direkt viktiga består i hur människor handlar och vad de tycker – inte varför de beter sig på detta sätt. I sammanhanget utgör försvarsviljan endast en tänkbar motivationsgrund bland andra. Om syftet är att förmå människor att handla och tycka på vissa sätt, för att åstadkomma en god försvarsförmåga, kan därför andra åtgärder behöva vidtas förutom att stärka försvarsviljan. Dessutom diskuteras i rapporten ett antal moraliska målkonflikter. Såväl försvarsviljans byggande som dess skyddande är förknippade med svårlösta moraliska dilemman.

Nyckelord: Försvarsvilja, psykologiskt försvar, civilt försvar, totalförsvar, definition

Summary

This report proposes a definition of the concept “will to defend”: To have will to defend is to be inclined to act or think in certain ways for a defence-related purpose (similar notions: national will, defence will, willingness to fight, and morale). The definition is explained and justified in more depth in the report. Among other things, in order to enable measurements of the will to defend among the public, a number of operationalisations are proposed, e.g. personal, generic, and supporting will to defend. In light of the proposed definition, it is argued in the report that the will to defend only has an indirect practical significance for the defence capability of a country. What is directly important is rather how people act and what they think, while the will to defend is only one possible motive among others. If the purpose is to persuade people to act and think in certain ways, in order to strengthen the defence capability, other measures might also be needed, in addition to strengthening the will to defend. The report also discusses a number of moral dilemmas. Both the raising of the will to defend and its protection are associated with some difficult-to-solve moral dilemmas.

Keywords: Will to defend, national will, defence will, willingness to fight, morale, psychological defence, civil defence, total defence, definition

Förord

Försvarsvilja är ett begrepp med rötterna i 1900-talets totalförsvaret som har blivit på modet igen. Försvarsberedningen hävdar att försvarsviljan inte bara är grunden för ett trovärdigt försvar utan en helt avgörande faktor. Regeringen fastslår i sin tur att det civila försvaret ska bidra till att stärka den svenska försvarsviljan. Det psykologiska försvaret ska säkerställa försvarsviljan och år 2022 inrättas Myndigheten för psykologiskt försvar.

Föreliggande rapport fokuserar på försvarsviljebegreppet och försvarsviljans betydelse, i såväl teoretisk som praktisk mening. Vi publicerar samtidigt rapporten *Svenskarnas försvarsvilja* (FOI-R--5206--SE), med fokus på skillnader i försvarsvilja mellan olika grupper i samhället. Rapporterna har producerats inom ramen för forskning finansierad av Myndigheten för samhällsskydd och beredskap (MSB), huvudsakligen inom projektet *3F för civilt försvar i gråzon: försvarsvilja, försörjningsförmåga och förståelse av hotbild* men också inom projektet *Kritiska flöden under hot i förändring*.

Redan när vi år 2017 skissade på forskningsupplägget i 3F-projektet drevs vi av övertygelsen att utvecklingen av ett sammanhängande totalförsvaret också kräver en sammanhängande kunskapsutveckling och att forskningsansatser i alltför smala stuprör inte kan vara vägen framåt. Specialiserad och väl avgränsad forskning krävs givetvis inom vissa områden men Sverige är för litet och svensk forskning om civilt försvar är alltför begränsad för att smala stuprör ska kunna täcka upp helhetsbehovet.

Försvarsvilja är ett praktexempel på ett forskningstema som inte låter sig avgränsas eller inordnas på ett självklart sätt. Försvarsviljan berör både det militära och det civila försvaret men kan inte enbart förstås i en försvarskontext. Försvarsviljan förknippas oftast med enskilda individers attityder men har därmed också att göra med gruppdynamik, förtroende, ansvarstagande och organisationskulturer. Försvarsviljan anses ha betydelse för rekryteringen till Försvarsmakten och tilliten till totalförsvaret men kan kanske också utgöra en temperaturmätare på den bredare samhällsliga gemenskapen? Försvarsviljans betydelse för den svenska befolkningens agerande i kris och krig, och därmed samhällsfunktionaliteten överhuvudtaget, är sannolikt påtaglig – men på vilka sätt och varför? Vilken praktisk betydelse har egentligen försvarsviljan och hur utbredd är den i olika grupper i den svenska befolkningen? Men först och främst, vad menas egentligen med försvarsvilja? Vår förhoppning är att de båda rapporterna sammantagna kan utgöra en grund att stå på i vidare diskussioner om försvarsviljan samt inför överväganden om åtgärder för att stärka svensk försvarsvilja.

Författarna vill tacka 3F-kollegorna Niklas Roszbach, Jenny Ingemarsdotter och Camilla Eriksson för idéer och synpunkter. Vi vill också rikta ett tack till 3F-projektets referensgrupp, som består av ett tjugotal medlemmar från olika myndigheter, näringslivet, universitet och tankesmedjor, för givande inspel under arbetsprocessen. Vidare har den FOI-interna kvalitetsgranskningen lyft rapporten påtagligt – tack till Eva Mittermaier, Per-Erik Nilsson och Karin Mossberg Sonnek. Slutligen vill vi rikta ett särskilt tack till våra externa granskare för högkvalitativ konstruktiv kritik: Magnus Hjort (Försvarshögskolan) och Bengt Johansson (Lunds universitet).

Författarna är ansvariga för rapportens slutliga innehåll.

Daniel K Jonsson

Projektledare för *3F för civilt försvar i gråzon*

Innehållsförteckning

1	Inledning.....	7
1.1	Studiens syfte.....	7
1.2	Om begreppsdefinitioner.....	8
1.3	Rapportens innehåll	8
2	Försvarsviljan i nutida offentliga publikationer	9
2.1	Viktig för försvarsförmågan	9
2.2	Försvarsviljans vem och vad.....	10
2.2.1	Subjekt – begreppens vem	10
2.2.2	Definition – begreppens vad	10
2.3	Behov av klargöranden	12
3	Försvarsviljan i det tidigare psykologiska försvaret.....	13
3.1	Översiktlig historik	14
3.2	Mossbergska utredningen.....	16
3.2.1	Vilja och andlig kraft till motstånd (utredningen)	16
3.2.2	Tendens till bestämt slags handlande (Carlsson).....	16
3.3	Samhörighet och engagemang (Andersson).....	17
3.4	Försvarsmotivation och -disposition (Munck af Rosenschöld)	18
3.5	Attityd som manifesteras i beteenden (Modéer).....	19
3.6	Flera olika begrepp för precisionens skull (Törnqvist).....	22
3.6.1	Allmän och personlig försvarsvilja.....	22
3.6.2	Motståndsvilja och motståndssanda.....	23
3.6.3	Kampvilja och stridsanda	25
3.7	Senare publikationer om försvarsviljan.....	26
3.8	Analys av tidigare förslag till definitioner.....	28
4	Försvarsviljans teoretiska betydelse	32
4.1	Behövs försvarsviljebegreppet?.....	32
4.2	Förslag till definition av begreppet försvarsvilja.....	33
5	Försvarsviljans praktiska betydelse	36
5.1	Försvarsstödande handlande och tyckande – förslag till förklaringsmodell	36
5.2	Moraliska målkonflikter	38
5.2.1	Målkonflikter inom totalförsvaret i stort	38
5.2.2	Målkonflikter inom det psykologiska försvaret specifikt	39
6	Avslutande diskussion	43
	Referenser	46
	Bilaga 1: Diskussion om begreppsdefinitioner	48
	Bilaga 2: Analys av offentliga publikationer	49

1 Inledning

År 2015 beslutade regeringen att återuppta Sveriges totalförsvarsplanering, alltså vårt lands planering inför höjd beredskap och krig.¹ Eftersom denna planering i praktiken har varit vilande sedan slutet av 1990-talet vållade beslutet en del huvudbry bland myndigheterna. Mycket kompetens och ”know-how” kan gå förlorad under loppet av några decennier. För att ändå få grepp om vad totalförsvaret är blickar i dag många politiker, forskare och tjänstemän bakåt för att se hur man gjorde och tänkte tidigare.

Således har en rad gamla utredningar, propositioner och andra publikationer letats fram ur arkiven. Det finns förstås mycket att lära av dessa historiska erfarenheter även om de tidigare lösningarna behöver anpassas till vår tids förhållanden. Somliga termer och uttryck verkar bestå över tid. Försvarsviljan är ett historiskt sett flitigt använt begrepp som återigen har fått stor uppmärksamhet. Försvarsviljebegreppet och dess nära släktingar motståndsviljan, motståndsandan och motståndskraften återkommer gång efter annan i de senaste årens offentliga publikationer på totalförsvarsområdet.

Kort sagt ses försvarsviljan i dag som mycket viktig för Sveriges försvarsförmåga. I den senaste försvarspolitiska inriktningspropositionen upphöjde regeringen rentav försvarsviljans stärkande till ett utpekat mål för det civila försvaret.² Samtidigt är det oklart vad som egentligen avses med försvarsviljan i publikationerna, vilket försvårar ett underbyggt ställningstagande till påståendena om dess viktiga roll.

Denna studie utgör en djupdykning i försvarsviljebegreppet. Som en röd tråd genom rapporten löper tesen att både försvarsviljans teoretiska och dess praktiska betydelse behöver preciseras. För vad är egentligen försvarsvilja för något? Och varför är försvarsviljan viktig? Dessa båda betydelser hänger nära samman. Genom en klar förståelse av försvarsviljan i teoretisk mening (vad den är) möjliggörs också en tydligare förståelse av dess praktiska betydelse (varför den kan vara viktig). Vi själva tror förvisso att försvarsviljan är viktig för Sveriges försvarsförmåga, men vi tror också att det finns en risk för övertro på försvarsviljans praktiska betydelse, vilket framgår av rapportens olika kapitel.

Rapporten vänder sig dels till andra forskare inom området, dels till de aktörer som i enlighet med regeringens och riksdagens bestämmelser ska verka för allmänhetens försvarsvilja. I det senare fallet avses inte bara den nya Myndigheten för psykologiskt försvar. Förhoppningsvis kan rapporten hjälpa dessa aktörer att förstå både vad det kan innebära att verka för försvarsviljan och varför det kan anses vara angeläget att göra så. I bästa fall ger rapporten också en förståelse för vilka utmaningar som är förenade med ett sådant arbete.

Vi vill samtidigt framhålla att detta är en forskningsrapport och inte i sig ett policy- eller beslutsunderlag. Rapporten har ett uttalat fokus på begrepp och definitioner samt ett kritiskt perspektiv på användningen eller frånvaron av sådana. I arbetet har vi därför medvetet försökt frigöra oss från vår egen förförståelse av de politiska processernas villkor. Vi är medvetna om att skrivningar i exempelvis propositioner eller Försvarsberedningens rapporter ofta är resultatet av politiska kompromisser, liksom avvägningar av vilken tyngd vissa frågor kan få, snarare än produkten av en strikt analytisk process. Men även om begreppsliga oklarheter på politisk nivå därmed är förståeliga och har sina skäl så kvarstår faktumet att det kan uppstå problem i ett senare skede, inte minst i myndigheternas arbete.

1.1 Studiens syfte

Studiens syfte är att klargöra försvarsviljans betydelse, vilket sker på två sätt. För det första sker det genom ett förslag till precisering av försvarsviljans betydelse i teoretisk mening, vilket har att göra med begreppets innebörd. Denna diskussion utgår från hur försvarsviljebegreppet användes inom det tidigare psykologiska försvaret, under den andra halvan av

¹ Som en följd av: Prop. 2014/15:109. Försvarspolitisk inriktning – Sveriges försvar 2016–2020.

² Prop. 2020/21:30. Totalförsvaret 2021–2025, s. 89, 130.

1900-talet. För det andra sker det genom en precisering av försvarsviljans betydelse i praktisk mening, vilket har att göra med hur försvarsviljan kan antas påverka Sveriges försvarsförmåga.

1.2 Om begreppsdefinitioner

I fokus för studien står alltså ett begrepp – försvarsviljan – och definitioner av detta begrepp. Samtidigt går det att argumentera för att begrepp och definitioner är tämligen ointressanta i sig själva. Om syftet är att stärka Sveriges försvarsförmåga kan ett begrepp på sin höjd inrikta de förmågehöjande åtgärderna. Det vore onekligen en utmaning att stärka försvarsviljan utan att ha en någorlunda klar uppfattning om vad som avses med denna vilja. Men enbart begreppslig klarhet vare sig ökar eller minskar försvarsviljan och därmed inte heller försvarsförmågan. Ansatsen i denna studie är därför praktiskt inriktad.

Begreppslig klarhet är viktigt också av andra skäl. Förutom att det är svårt att stärka något om man inte vet vad det är så är det även besvärligt att genom opinionsundersökningar eller på andra sätt mäta detta något. För möjligheten att mäta försvarsviljans utbredning krävs alltså först en definition av begreppet i fråga. Bara när denna definition har fallit på plats kan den operationaliseras i mer konkreta indikatorer, eller mått. Slutligen är en definition av försvarsviljan viktig eftersom en klar förståelse av vad försvarsvilja är för något också tydliggör varför den är viktig (och i vissa fall inte viktig).

Den definition av försvarsviljebegreppet som föreslås i denna rapport är så kallat explikativ. Det innebär att vi i vårt förslag har försökt att respektera den historiska användningen av begreppet men samtidigt tydliggöra dess innebörd. Dessutom har vi försökt tillgodose de klassiska kraven om att definitioner varken bör vara cirkulära eller för snäva eller vida. För en fördjupning om vad definitioner är och vilka krav de bör leva upp till hänvisas den särskilt intresserade läsaren till Bilaga 1: Diskussion om begreppsdefinitioner.

För enkelhetens skull använder vi begreppet försvarsvilja i studien snarare än alla besläktade begrepp. Detta förutsatt att vi inte redovisar hur begreppet används eller har använts av andra. På sina ställen står dock ”med släktingar” inom parentes när vi vill understryka att vad som avses är alla närliggande begrepp, snarare än bara just försvarsviljan.

1.3 Rapportens innehåll

Genom kapitel 2 tar rapporten avstamp i hur begreppet försvarsvilja används i nutida offentliga publikationer. I kapitel 3 kartläggs hur försvarsviljebegreppet användes inom det tidigare psykologiska försvaret, från 1950-talet och framåt. Med utgångspunkt i detta benar vi i kapitel 4 ut begreppets olika beståndsdelar och presenterar vårt eget förslag till definition. I kapitel 5 diskuteras försvarsviljans praktiska betydelse för försvarsförmågan, samt ett antal moraliska målkonflikter förknippade med att verka för försvarsviljan. Rapporten avslutas med en sammanfattande diskussion i kapitel 6.

2 Försvarsviljan i nutida offentliga publikationer

Sammanfattning: Försvarsviljebegreppet (med släktingar) återkommer i flera av de senaste årens offentliga publikationer på totalförsvarsområdet. Samtidigt som försvarsviljan ses som viktig för Sveriges försvarsförmåga finns det behov av klargöranden när det gäller begreppsanvändningen.

Sedan regeringens beslut år 2015 att återuppta totalförsvarsplaneringen har inriktningen framförallt styrts av de försvarspolitiska propositionerna, med utgångspunkt från Försvarsberedningens rapporter. Dessa inriktningar har sedan operationaliserats i första hand av MSB och Försvarsmakten. Därför är publikationerna nedan av särskild relevans för denna studie:

- Prop. 2014/15:109. Försvarspolitisk inriktning – Sveriges försvar 2016-2020.
- Försvarsmakten och Myndigheten för samhällsskydd och beredskap (MSB) 2016. Sverige kommer att möta utmaningarna: Gemensamma grunder (grundsyn) för en sammanhängande planering för totalförsvaret. FM2016-13584:3. MSB2016-25.
- Försvarsberedningen 2017. Motståndskraft: Inriktningen av totalförsvaret och utformningen av det civila försvaret 2021-2025. Ds 2017:66.
- Försvarsberedningen 2019. Värnkraft – Inriktningen av säkerhetspolitiken och utformningen av det militära försvaret 2021-2025. Ds 2019:8.
- Prop. 2020/21:30. Totalförsvaret 2021-2025.
- Försvarsmakten och MSB 2021. Handlingskraft: Handlingsplan för att främja och utveckla en sammanhängande planering för totalförsvaret 2021-2025.

Men även andra publikationer är relevanta för studien eftersom de behandlar det psykologiska försvaret specifikt, inklusive försvarsviljan.

- Statskontoret 2017. Myndigheternas arbete med psykologiskt försvar. 2017:5.
- Olof Peterson 2018. Medborgarna och det psykologiska försvaret. Myndigheten för samhällsskydd och beredskap. MSB1229 – juni 2018.
- SOU 2020:29. En ny myndighet för att stärka det psykologiska försvaret: Betänkande av Psykförsvarsutredningen.

I ovanstående publikationer kombineras ett antal enkla begrepp till mer sammansatta sådana. De enkla begreppen är försvar, motstånd, vilja, anda och kraft. Tillsammans bildar dessa beståndsdelar begreppen försvarsvilja, motståndsvilja, motståndsanda och motståndskraft. Begreppskombinationerna försvarsanda och försvarskraft verkar dock inte användas. Redovisningen nedan har inte anspråk på att vara uttömmande. Men dess syfte är inte heller att påvisa alla förekommande begreppsanvändningar i publikationerna utan att lyfta fram de som bedöms vara av särskild relevans för studien.³

2.1 Viktig för försvarsförmågan

I samtliga publikationer antas försvarsviljan på olika sätt spela en viktig roll för totalförsvaret. Regeringen (2020) skriver bland annat att "[f]örsvarsviljan hos befolkningen ska stärkas och motståndskraften mot externa påtryckningar som hotar Sveriges handlingsfrihet och rätt till självbestämmande upprätthållas".⁴ Försvarsberedningen (2017) å sin sida

³ Se Bilaga 2 för en redovisning av hur publikationerna analyserades. I bilagan ges även några ytterligare exempelcitater med fokus på försvarsviljans praktiska betydelse.

⁴ Prop. 2020/21:30, s. 89.

skriver bland annat att Sveriges befolkning utgör grunden för totalförsvaret och att dess försvarsvilja och motståndskraft är ”avgörande för att uppnå ett trovärdigt totalförsvaret.”⁵ Ett sista exempel tas från SOU 2020:29 (den så kallade psykförvarsutredningen) där det bland annat står att befolkningens motståndskraft utgör en ”grundläggande förutsättning för att Sverige ska kunna hantera kriser och ytterst även krig.”⁶

Sammantaget kan sägas att försvarsviljan ses som viktig för Sveriges försvarsförmåga, alltså för vårt lands förmåga att uppnå olika bestämda försvars- eller säkerhetsrelaterade mål.⁷ Vi återkommer till försvarsviljans koppling till försvarsförmågan längre fram i rapporten.

2.2 Försvarsviljans vem och vad

Samtidigt som försvarsviljan ses som viktig för försvarsförmågan finns det behov av klargöranden gällande begrepps användningen i publikationerna. Nedan redovisas hur försvarsviljebegreppet används i termer av dess subjekt (vem som antas kunna ha försvarsvilja) och definition (hur begreppets innebörd som sådan förstås).

2.2.1 Subjekt – begreppens vem

Begreppet försvarsvilja verkar framförallt användas om befolkningen som kollektiv. I några fall används det även om den enskilde individen eller samhället i stort. På liknande sätt förhåller det sig med begreppen motståndsvilja och motståndssanda. I de flesta fall används de om befolkningen och i några fall om den enskilde individen eller samhället. Statskontoret skriver exempelvis:

Ett modernt psykologiskt försvar handlar till skillnad från det tidigare psykologiska försvaret inte enbart om förberedelser för krig, utan i hög grad om en förmåga även i fredstid. Myndigheterna behöver även under fredstid kunna identifiera och möta informationspåverkan samt bedriva förebyggande arbete för att stärka befolkningens motståndssanda och försvarsvilja.⁸

Begreppet motståndskraft används dock något annorlunda. Förvisso används det om befolkningen men ofta också om samhället i stort – framförallt av Försvarsberedningen. Detta skulle kunna vara kopplat till en särskild förståelse av begreppets innebörd, då med motståndskraft ibland verkar avses resiliens eller robusthet. Exempelvis skriver Försvarsberedningen (år 2017):

Samhällets grundläggande robusthet och motståndskraft utgör en grund för samhällets säkerhet och därmed också för den civila verksamheten i totalförsvaret.⁹

Grunden för totalförsvaret utgörs ytterst av Sveriges befolkning. Befolkningens försvarsvilja, motståndskraft och förmåga att hantera en krigssituation är avgörande för att uppnå ett trovärdigt totalförsvaret.¹⁰

2.2.2 Definition – begreppens vad

Apropå begreppens oklara innebörd menar Statskontoret att begreppen försvarsvilja och motståndssanda av många myndigheter upplevs som svåra att relatera till. Försvarsmakten uppges därför (år 2017) använda begreppet tillistället för försvarsvilja och motståndssanda, medan MSB uppges använda begreppet motståndskraft istället för motståndssanda.¹¹ Oaktat

⁵ Försvarsberedningen 2017. Motståndskraft. Inriktningen av totalförsvaret och utformningen av det civila försvaret 2021-2025. Ds 2017:66, s. 32.

⁶ SOU 2020:29. En ny myndighet för att stärka det psykologiska försvaret: Betänkande av Psykförvarsutredningen, s. 133.

⁷ Det skulle kunna handla om förmågan att uppnå målen i Sveriges nationella säkerhetsstrategi, alltså att värna befolkningens liv och hälsa, samhällets funktionalitet och förmågan att upprätthålla grundläggande värden – vilket i sin tur i kräver att landets politiska oberoende och självständighet säkras samt att den territoriella integriteten kan upprätthållas (Regeringskansliet 2017. Nationell säkerhetsstrategi, s. 6).

⁸ Statskontoret 2017. Myndigheternas arbete med psykologiskt försvar. 2017:5, s. 7.

⁹ Försvarsberedningen 2017, s. 16.

¹⁰ Försvarsberedningen 2017, s. 32.

¹¹ Statskontoret 2017, s. 69, 84, 86.

begreppens definitioner omnämns i somliga publikationer försvarsviljan som någonting som subjektet kan ha i fredstid, medan motståndsviljan eller motståndssandan omnämns som någonting som subjektet kan ha under höjd beredskap och (eller) i krig.

Begreppet försvarsvilja verkar (explicit) definieras endast av Statskontoret, samt av Försvarsmakten och MSB i deras gemensamma handlingsplan. Statskontoret definierar begreppet som ”synen på huruvida vi i Sverige vid ett hot eller angrepp från främmande makt bör använda våra militära resurser för att försvara oss”.¹² Försvarsmakten och MSB föreslår i sin handlingsplan en definition som kanske snarare bör betraktas som två, eftersom de verkar ta fasta på två skilda subjekt (individen själv och befolkningen i stort):

Med försvarsvilja menas i detta dokument både den enskilde individens villighet att personligen delta i försvarsansträngningarna samt befolkningens samlade uppfattning att Sverige ska försvaras med väpnat motstånd vid angrepp och folkets villighet att göra de uppoffringar som krävs.¹³

Även om innebörden av begreppet försvarsvilja diskuteras i SOU 2020:29 tar inte utredningen ställning i frågan – istället konstateras bara att begreppen försvarsvilja, motståndssanda och motståndskraft aldrig tidigare definierades i av regeringen beslutade dokument.¹⁴ Såväl Peterson (2018) som Försvarsberedningen (2019) skriver att försvarsviljan tidigare mättes genom frågor om Sverige trots oviss utgång bör göra väpnat motstånd vid angrepp,¹⁵ men det är oklart om de själva anser att detta utgör begreppets definition eller möjligen endast dess operationalisering. Regeringen (prop. 2020/21:30) skriver å sin sida att de frivilliga försvarsorganisationerna bidrar med försvarsvilja och att ”en stark vilja att försvara Sverige är en förutsättning för totalförsvarets krigsavhållande uppgift”.¹⁶ Men även om detta avgränsar försvarsviljan till det svenska sammanhanget utgör det i övrigt endast en uppdelning av begreppet i dess beståndsdelar.

Begreppen motståndsvilja och motståndssanda verkar inte definieras i någon av publikationerna. Enligt ovan diskuteras begreppets innebörd i SOU 2020:29 och såväl Statskontoret som Peterson nämner att motståndssandan tidigare syftade på en vilja och andlig kraft till motstånd,¹⁷ men det är oklart om de själva anser att detta utgör begreppets definition.

När Statskontoret särskiljer begreppen motståndssanda och försvarsvilja åt skriver myndigheten om uttrycket ”att stärka motståndssandan” att det i utredningen syftar på ”åtgärder som bidrar till att höja befolkningens förtroende för enskilda myndigheter och staten som helhet”.¹⁸ Det är dock oklart om Statskontoret anser att detta förtroende utgör begreppets definition eller om motståndssandan endast antas påverkas av detsamma. Däremot skriver Statskontoret om (en stark) motståndssanda att den i en vidare bemärkelse handlar om att ha ”kunskap om och förtroende för grundläggande värden i samhället, såsom rättsstaten och det demokratiska styrelsesättet.”¹⁹ Peterson skriver om motståndsviljan att den hänger samman med synen på det samhälle som man lever i samt att den förutsätter en solidaritet med samhället. Det är dock – på samma sätt som för Statskontoret – oklart om Peterson anser att denna syn och solidaritet utgör begreppets definition eller om motståndsviljan bara antas påverkas av desamma. Peterson formulerar det på följande sätt:

Det är ofrånkomligt att motståndsvilja hänger samman med synen på det samhälle som man lever i. Ytterst handlar det om en kärnfråga: är Sverige värt att försvara? ”För motståndsviljan är främst avgörande att man helhjärtat uppfattar landets sak som sin egen”, skrev den utredning 1953 som lade

¹² Statskontoret 2017, s. 24.

¹³ Försvarsmakten och Myndigheten för samhällsskydd och beredskap. 2021. Handlingskraft: Handlingsplan för att främja och utveckla en sammanhängande planering för totalförsvaret 2021-2025. FM2021-17683:2. MSB2020-16261-3, s. 12.

¹⁴ SOU 2020:29, s. 73

¹⁵ Peterson, Olof 2018. Medborgarna och det psykologiska försvaret. Myndigheten för samhällsskydd och beredskap. MSB1229 – juni 2018, s. 25. Försvarsberedningen 2019. Värnkraft. Inriktningen av säkerhetspolitiken och utformningen av det militära försvaret 2021-2025. Ds 2019:8, s. 42.

¹⁶ Prop. 2020/21:30, s. 156.

¹⁷ Statskontoret 2017, s. 23; Peterson 2018, s. 25.

¹⁸ Statskontoret 2017, s. 70.

¹⁹ Statskontoret 2017, s. 23.

grunden för det psykologiska försvaret. Det krävs att var och en själv vill medverka i det gemensamma motståndet och ta de risker som detta medför. [...] Motståndsvilja är alltså något mer än en beredskap att skydda sig själv och sin familj. Motståndsvilja förutsätter också en solidaritet med samhället. Medborgarnas motståndskraft hänger samman med förtroendet för staten, myndigheter och demokratiska institutioner. Detta förtroende kan öka eller minska beroende på en rad olika faktorer, såsom egna erfarenheter, ekonomiska förhållanden, kulturell bakgrund och politiska uppfattningar.²⁰

Begreppet motståndskraft definieras endast av Peterson som med begreppet avser en ”förmåga och vilja att genomskåda, neutralisera och motarbeta främmande makts försök att påverka svensk opinion”.²¹

Som framgår av föregående avsnitt används begreppet motståndskraft ofta om samhället i stort i Försvarsberedningens rapporter. Försvarsberedningen definierar inte begreppet men verkar se det som synonymt med begreppet resiliens.²² Även MSB och Försvarsmakten verkar se begreppen motståndskraft och resiliens som synonymer.²³

2.3 Behov av klargöranden

Sammantaget antas försvarsviljan (med släktingar) i de offentliga publikationerna kunna förekomma hos olika typer av subjekt, från den enskilde individen till befolkningen som kollektiv och samhället i stort. Det är inte självklart hur detta ska förstås. Antas exempelvis försvarsviljan förekomma hos befolkningen endast i den meningen (och i den mån) som den också förekommer hos de enskilda medborgarna, eller ses försvarsviljan istället ses som en egenskap hos befolkningen som sådan? Och förekommer motståndskraften hos samhället endast i den mån som befolkningen är motståndskraftig eller spelar även andra omständigheter in i sammanhanget, som exempelvis robust teknisk infrastruktur?

Oaktat dessa subjektrelaterade spörsmål förstås dessutom innebörden av begreppet försvarsvilja på olika sätt i publikationerna. Över huvud taget är det ofta oklart hur begreppet förstås. När begreppets innebörd diskuteras framgår inte heller alltid om vad som avses är dess teoretiska definition eller operationalisering, eller om begreppet helt enkelt bara beskrivs utan anspråk på att det utgör en definition. Andra gånger diskuteras hur begreppets innebörd förstods tidigare inom det psykologiska försvaret, utan att det framgår om dessa definitioner omfattas av publikationernas författare eller inte.

En tänkbar förklaring till det ovanstående är att den politiska nivån och myndigheterna – här och nu – behöver arbeta med frågan trots avsaknaden av en tydlig definition. Man så att säga vet att man är någonting viktigt på spåren men kan inte invänta långdragna begreppsutredningar. Detta vore i sådana fall fullt förståeligt. Men inom kort behövs en större begreppslik klarhet, särskilt med tanke på den stora vikt som tillskrivs försvarsviljan och då försvarsviljans stärkande har upphöjts till ett utpekad mål för det civila försvaret. Inte minst är tiden mogen då regeringen även har beslutat att tillsätta en ny myndighet som ”genom att säkerställa försvarsviljan [ska bidra till] Sveriges frihet och oberoende”, som det uttrycks i utredningsdirektiven för inrättandet av Myndigheten för psykologiskt försvar.²⁴

²⁰ Peterson 2018, s. 25.

²¹ Peterson 2018, s. 7.

²² Försvarsberedningen 2017, s. 53

²³ Försvarsmakten och Myndigheten för samhällsskydd och beredskap. 2016. Sverige kommer att möta utmaningarna: Gemensamma grunder (grundsyn) för en sammanhängande planering för totalförsvaret. FM2016-13584:3. MSB2016-25. s. 16.

²⁴ Dir. 2021:20. Inrättande av myndigheten för psykologiskt försvar, s. 3.

3 Försvarsviljan i det tidigare psykologiska försvaret

Sammanfattning: Innebörden av försvarsviljebegreppet har diskuterats under hela 1900-talets senare hälft. Det verkar inte ha vuxit fram någon allmänt accepterad definition, men vissa teman har varit återkommande, däribland att försvarsviljan är en form av viljeinriktning.

Försvarsviljebegreppet började ta plats i det svenska försvarssammanhanget genom 1953 års så kallade Mossbergiska utredning (efter Eije Mossberg, dess ordförande). Mossbergiska utredningen (SOU 1953:27) lade grunden för centralorganet Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar (BN) som inrättades år 1954.

BN var det första centralorganet med fredstida uppgifter på det psykologiska försvarets område. Bland annat skulle BN planlägga myndigheten Statens upplysningscentral (UC), som var avsedd att träda i kraft vid krig. Visserligen stod ingenting uttalat att läsa om försvarsviljan i BN:s instruktion, men i UC:s motsvarighet angavs att myndigheten skulle ”bevara och stärka befolkningens försvarsvilja och motståndanda”.²⁵ Åtminstone i indirekt mening – genom sin planläggning – skulle därför även BN verka för befolkningens försvarsvilja. Med tiden bildades nya centralorgan på området. BN efterträddes år 1985 av Styrelsen för psykologiskt försvar (SPF), som även ersatte Totalförsvarets upplysningsnämnd, TUN, inrättad år 1962. När Krisberedskapsmyndigheten (KBM) bildades år 2002 övertog myndigheten ett antal uppgifter från SPF. Såväl SPF som KBM uppgick sedermera i MSB som bildades år 2009.

När det gäller de utredningar som låg till grund för ovan nämnda myndigheter diskuterades innebörden av begreppet försvarsvilja (med släktingar) framförallt i Mossbergiska utredningen, även om begreppet förekom också i de övriga.²⁶ Inom centralorganen fördes dock intressanta diskussioner om försvarsviljans såväl teoretiska som praktiska betydelse, framförallt genom olika studier. Med tillägg av Mossbergiska utredningen har vi identifierat följande studier där nya förslag till definitioner framfördes:²⁷

- SOU 1953:27. Psykologiskt försvar: Betänkande avgivet av Kommittén för utredning om det psykologiska försvaret.
- Bo Andersson 1957. ”Empiriska studier över motståndsviljan i Sverige”. Psykologiskt försvar. Nr 2. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar.
- Gun Munck af Rosenschöld 1973. ”Försvarsmotivation – försvarsdisposition: sammanfattning av en licentiatavhandling”. Psykologiskt försvar. Nr 60. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar.

²⁵ Citat från författningsförslaget i Mossbergiska utredningen (SOU 1953:27. Psykologiskt försvar: Betänkande avgivet av Kommittén för utredning om det psykologiska försvaret, s. 245). Törnqvist bekräftar att detta i myndighetsinstruktionen angavs vara den huvudsakliga uppgiften för Statens upplysningscentral även under 1970-talet (Törnqvist, Kurt. 1975a. ”Försvarsvilja och beslätade begrepp. Definitions- och mätproblem”. Psykologiskt försvar. Nr 70. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, s. 3).

²⁶ Dessa övriga utredningar var SOU 1961:18: Totalförsvarets upplysningsverksamhet (låg till grund för TUN), Informationsberedskapsutredningen (låg till grund för SPF; utredningen genomfördes internt på Försvarsdepartementet och dess innehåll sammanfattas i bilaga 5 i Prop. 1983/84:166 om totalförsvarets ledning och samordning i regeringskansliet samt informationsberedskapen m.m.), SOU 2001:41: Säkerhet i en ny tid (låg till grund för KBM), samt SOU 2007:31: Alltid redo! En ny myndighet mot olyckor och kriser (låg till grund för MSB).

²⁷ Vi eftersökte alltså eftersökte sådana av centralorganen publicerade studier som 1) diskuterade begreppets teoretiska definition och som dessutom 2) framförde nya definitionsförslag. Således utelämnade vi rent empiriska undersökningar, eller studier som använde sig av redan sedan tidigare föreslagna definitioner. I praktiken kom litteratursökningen att avgränsas ytterligare till 3) skriftserien Psykologiskt försvar, utgiven av Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar och dess efterträdare Styrelsen för psykologiskt försvar.

- Björn Modéer 1974. ”Definitioner av begreppet försvarsvilja: Några kritiska kommentarer”. Psykologiskt försvar. Nr 67. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar.
- Kurt Törnqvist 1975. ”Försvarsvilja och besläktade begrepp. Definitions- och mätproblem”. Psykologiskt försvar. Nr 70. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar.

Detta kapitel inleds med en historisk översikt av försvarsviljans definitions- och mätproblem. Därefter följer en mer ingående redovisning baserad på ovanstående studier i separata avsnitt. Återigen har redovisningen inte anspråk på att vara uttömmande. Men dess syfte är endast att påvisa att begreppet inom det tidigare psykologiska försvaret förstods på en mångfald olika sätt, samtidigt som vissa teman har varit återkommande. I kapitlets avslutning redovisas en analys av de definitioner som föreslogs i studierna med avseende på de beståndsdelar som ingick i dem och som skulle kunna ingå i en uppdaterad definition av försvarsviljebegreppet.

3.1 Översiktlig historik

Försvarsviljans definitions- och mätproblem fortsatte att diskuteras decennierna efter Mossbergsska utredningen. I en översikt av BN:s försök att angripa dessa problem skrev Kurt Törnqvist – tidigare forskningssekreterare vid myndigheten – att det vid tiden verkar ha funnits en ”common-sense-uppfattning” om innebörden av begreppen försvarsvilja och motståndanda.²⁸ Visserligen förekom somliga bestämmningar av begreppet motståndanda redan i Mossbergsska utredningen, men dessa var enligt Törnqvists mening ganska vaga. Dessutom föreföll det för Törnqvist som att begreppens innebörd togs för självklar i UC:s myndighetsinstruktion eftersom det inte gjordes några försök att definiera dem.

Även om definitionsfrågan enligt Törnqvists bedömning inte vållade några problem i det praktiska arbetet med att i fredstid förbereda det psykologiska försvaret för krig ansågs den ändå ha utgjort ett väsentligt problem ur vetenskaplig synvinkel: ”Inte minst i samband med försöken att mäta försvarsvilja och motståndanda har bristen på klarhet i begreppsbestämningen upplevts som otillfredsställande av forskarna.”²⁹ Förutom definitionsfrågan bedömdes även mätfrågan ha utgjort ett allvarligt problem: ”Samtidigt har svårigheterna att mäta dessa företeelser, att finna adekvata mätinstrument och att värdera de erhållna mätresultaten utgjort allvarliga problem.”³⁰ Definitions- och mätproblemen hade därför enligt Törnqvist utgjort ständiga följeslagare till BN:s forskningsverksamhet och han konstaterade som det förefaller något uppgivet: ”Många förslag till definitioner har under årens lopp lämnats men någon full enighet har inte uppnåtts.”³¹

Nedan sammanfattar vi Törnqvists översikt av försöken att angripa definitions- och mätproblemen åren efter Mossbergsska utredningen fram till år 1975. Åren därefter diskuteras helt kort i ett eget avsnitt mot slutet av kapitlet. Törnqvists översikt avsåg uttryckligen begreppen försvarsvilja och motståndanda. Men det kan noteras att han i översikten konstaterade att just begreppet motståndanda – tillsammans med motståndsvilja och anda mer allmänt – var vanligt förekommande under 1950-talet. Därefter verkar en terminologisk utveckling ha ägt rum såtillvida att begreppet försvarsvilja alltmer kom att användas under 1960-talet. Nu till sammanfattningen av Törnqvists översikt.

Redan år 1957 – bara tre år efter Mossbergsska utredningen – diskuterades innebörden av begreppet motståndanda och ”liknande termer” av forskare vid BN.³² Det var dock först år

²⁸ Föreliggande avsnitt bygger på en översikt av BN:s försök att angripa försvarsviljans och motståndandans definitions- och mätproblem som återges i Törnqvist 1975a, s. 3-17.

²⁹ Törnqvist 1975a, s. 4.

³⁰ Törnqvist 1975a, s. 4.

³¹ Törnqvist 1975a, s. 4.

³² Andersson, Bo 1957. ”Empiriska studier över motståndsviljan i Sverige”. Psykologiskt försvar. Nr 2. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar.

1964 som nämnden gjorde ett medvetet försök att angripa definitions- och mätproblemen. BN tillsatte då en vetenskaplig arbetsgrupp verksam under tre år med syfte att skapa ett instrument som skulle göra det möjligt att redan i fred mäta folks motståndsvilja i krig. Inledningsvis diskuterade arbetsgruppen innebörden av olika begrepp. Resultaten av diskussionen redovisades i en uppsats som framhöll mätinstrumentets brister och underströk behovet av en begreppsprecisering.³³ Efter vidare diskussioner inom arbetsgruppen publicerades ytterligare en uppsats som relaterade begreppen motståndssanda, motståndsvilja och försvarsvilja sinsemellan.³⁴

Förutom dessa förslag till begreppsdefinitioner försökte arbetsgruppen även ta fram ett mätinstrument för motståndsviljan.³⁵ I detta syfte utarbetades ett antal konkreta situationer med tillhörande handlingsalternativ. Tanken var att utvalda försökspersoner skulle få välja vilka alternativ de ansåg vara tecken på god respektive dålig motståndsvilja. Efter att ha diskuterat problemen med en sådan undersökning tillsammans med särskilda fältgrupper inom UC sändes frågeformuläret ut till fältgruppernas medlemmar och ett antal sociologistudenter. Dessvärre blev inte resultaten av förundersökningen tillfredsställande. Respondenterna förefaller ha upplevt de hypotetiska situationerna som svåra att leva sig in i. Av denna erfarenhet drog arbetsgruppen slutsatsen att det inte var möjligt att redan i fred mäta motståndsviljan i krig med hjälp av ett formulär. Istället beslutade sig arbetsgruppen för att vidga begreppet motståndsvilja och undersöka vilka dimensioner som i sådana fall borde ingå. Resultaten av detta arbete redovisades i ytterligare en uppsats.³⁶

Diskussionen om definitions- och mätproblemen fortsatte även efter att arbetsgruppen hade avslutat sin studieverksamhet. Förutom i de rapporter som diskuterades i nedanstående avsnitt diskuterades problemen i åtskilliga uppsatser, artiklar och andra rapporter såväl inom som utom nämnden. Om något förefaller fokus ha legat på just mätproblemen. Dessutom genomfördes flera opinionsundersökningar vad gällde försvarsviljans utbredning.

Hösten 1971 ansåg forskare vid BN att tiden var mogen för att återigen angripa definitions- och mätproblemen. Bakgrunden var att det hade framförts viss kritik mot såväl begrepp som mätmetoder inom ramen för de försvarsviljestudier som publicerades under åren 1968-1972. Dessvärre hade endast få förslag på lösningar framförts. Den därmed påbörjade studieverksamheten bedrevs i samarbete med forskare vid Militärpsykologiska institutet (MPI). Studieverksamheten inleddes år 1972 i form av ett forskningssymposium där även den finska Planeringskommissionen för psykologiskt försvar närvarade. Med utgångspunkt från tidigare genomförda studier diskuterades under symposiet olika möjligheter att såväl fördjupa teoribildningen som förbättra mätmetoderna.

Under efterföljande år (1974 och 1975) hölls två ytterligare symposier. Inför det tredje och sista symposiet skrev Törnqvist en översikt av arbetet med definitions- och mätproblemen under perioden 1952-1974. Den knappa tid som stod till buds gjorde att Törnqvist endast kunde framlägga resultaten i en preliminär rapport.³⁷ Rapporten kompletterades och reviderades därför i ytterligare en rapport.³⁸ I rapporten gavs den övergripande historik som

³³ Törnqvist, Kurt 1965a. Vad är motståndsvilja? Stencil. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar.

³⁴ Törnqvist, Kurt 1965b. Motståndssanda, motståndsvilja och försvarsvilja. Stencil. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar. I översikten skriver Törnqvist att arbetsgruppen i denna senare uppsats föreslog ett antal provisoriska definitioner. Begreppet motståndssanda förstods som en attityd och som ett huvudbegrepp i förhållande till motstånd- och försvarsviljan. De senare sågs som handlingsselement i attityden. Begreppet försvarsvilja definierades som befolkningens vilja att göra väpnat motstånd vid fientligt anfall (närmare bestämt att landets militära försvar sattes in mot den anfallande) medan begreppet motståndsvilja definierades som befolkningens vilja att medverka i det civila försvaret.

³⁵ Det är oklart om begreppet motståndsvilja här förstods på samma snäva sätt som i ovan nämnda uppsats.

³⁶ Törnqvist, Kurt 1967. Dimensioner i begreppet motståndsvilja. Stencil. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar. Denna tredje uppsats illustrerar för övrigt utmaningen med att använda flera närliggande men ändå olika begrepp. I sin översikt anger Törnqvist uppsatsens titel som "Dimensioner i begreppet motståndsvilja", medan titeln i rapportens litteraturlista anges som "Dimensioner i begreppet motståndssanda".

³⁷ Törnqvist, Kurt 1975b. "Definitioner och mätproblem av försvarsvilja". Meddelande. Nr 67.

Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar.

³⁸ Törnqvist 1975a.

sammanfattas ovan men framförallt framförde Törnqvist sin egen syn på försvarsviljans definitions- och mätproblem, vilken vi återkommer till i avsnitt 3.6.

3.2 Mossbergiska utredningen

Mossbergiska utredningen (SOU 1953:27) skulle enligt sina direktiv utreda de spörsmål som hängde samman med en förbättrad psykologisk beredskap. Bakgrunden var erfarenheterna av ett improviserat psykologiskt försvar under det andra världskriget, som ansågs ge vid handen att verksamheten krävde en planläggning redan i fredstid. I utredningsuppdragets avgränsning angavs att utredningens centrala uppgift var att söka klarlägga vilka åtgärder som vore nödvändiga för att trygga befolkningens motståndskraft under ett krig. Samtidigt underströks att utredningen endast skulle vara översiktlig och inte syftade till en fullständig belysning av det psykologiska försvarets frågekomplex. Sådana närmare studier bedömdes bli bättre ombesörjda av ett kontinuerligt arbetande organ.³⁹ Utredningen låg mycket riktigt till grund för ett sådant organ – Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, BN.

3.2.1 Vilja och andlig kraft till motstånd (utredningen)

Begreppen försvarsvilja, motståndsvilja, motståndskraft och motståndskraft användes om vartannat i utredningen och de verkar således ha setts som synonymer. I två för utredningen typiska formuleringar heter det exempelvis:

Vetskapen om att svenska folket har en okuvlig försvarsvilja kan få en potentiell angripare att betänka sig. Uppbyggande under fred av en hårdig motståndskraft har fredsbevarande betydelse lika väl som upprättande av en stark krigsmakt. Det räcker här icke med en ytligt dokumenterad försvarsvilja utan det fordras övertygande bevis på att beslutsamheten att göra motstånd är parat med andlig kraft att möta krigets påfrestningar.⁴⁰

När sedan krig inträder, medför själva krigsutbrottet en stark påfrestning. Man kan utgå från att hos många viljan till motstånd kommer att stärkas genom själva angreppshandlingen, medan hos andra, mera labilt betonade personer, motståndskraften sjunker.⁴¹

Begreppet motståndskraft förstods i utredningen som en vilja och andlig kraft till motstånd:

Motståndskraften är en kombination av vilja till motstånd och andlig kraft till motstånd. [...] För motståndsviljan är främst avgörande att man helhjärtat uppfattar landets sak som sin egen. Men det fordras också att man själv vill medverka i det gemensamma motståndet och ta de risker detta medför. [...] Andlig kraft till motstånd har den som kan behärska den fruktan och ångest, den dragning till apati och panik, som kan komma en person att aktivt eller passivt bidra till uppgivande av motstånd.⁴²

Motståndskraften antogs kunna variera hos personer med olika psykisk läggning och ha olika styrka och seghet hos olika folk⁴³ alltefter deras karaktäristiska beteendemönster. Härutöver antogs även olika faktorer kunna påverka motståndskraften positivt under såväl krig som fred, däribland tilliten till statsledningen och kunskapen om krigets natur.⁴⁴

3.2.2 Tendens till bestämt slags handlande (Carlsson)

Under ledning av docent Gösta Carlsson genomfördes även en opinionsundersökning om bland annat motståndskraften som en del av utredningen. I en särskild bilaga konstaterade Carlsson att diskussionen om det psykologiska försvaret i stor utsträckning kretsade kring begreppen motståndsvilja och anda och att en undersökning på området därför krävde en

³⁹ SOU 1953:27, s. 9-10, 12-13.

⁴⁰ SOU 1953:27, s. 58.

⁴¹ SOU 1953:27, s. 55.

⁴² SOU 1953:27, s. 53-54.

⁴³ Utredningen avser folk i meningen nationaliteter. Bland annat lyfter man fram engelsmännens lugn och uthållighet under blitzten år 1940-41 samt finländarnas seghet och kampvilja under vinterkriget.

⁴⁴ SOU 1953:27, s. 54.

precisering av uttryckens innebörd. Dessvärre användes enligt Carlsson detta och ”likvärdiga uttryck” ofta i för vid eller obestämd mening, samt åberopades som restfaktorer för att förklara utgången av krig ”där de rent militära och tekniska faktorerna inte förslår”.⁴⁵ Begreppet motståndssanda (eller anda och motståndsvilja, begreppen användes om vartannat) kunde dock enligt Carlsson förstås som en attityd:

Motståndsvilja kan uppfattas som en attityd i betydelsen tendens till ett bestämt slags handlande i en kritisk situation.⁴⁶

Samtidigt konstaterade Carlsson att intervjuer i fredstid endast tillåter ”en bestämning av attityder i betydelsen åsikter”.⁴⁷ För att undersöka motståndssandan ställdes därför i opinionsundersökningen frågan om Sverige trots en oviss utgång borde göra väpnat motstånd om landet anfölls. I undersökningens nästföljande fråga uppmanades den svarande att ta ställning till samma fråga men med tillägget att angriparen hotade med atombomber.

Diskussion om beståndsdelar

I Mossbergiska utredningen verkar begreppen försvarsvilja, motståndsvilja, motståndssanda och motståndskraft ha setts som synonymer. Dessutom föreslogs i utredningen två något olika definitioner av begreppen.

I utredningens huvuddel definierades begreppet motståndssanda som kombinationen av en vilja till motstånd och en andlig kraft till motstånd. I utredningens opinionsundersökning förstods begreppet istället som en tendens till ett bestämt slags handlande i en kritisk situation. Samtidigt ansågs intervjuer i fredstid endast tillåta bestämningar av attityder i betydelsen åsikter. Det är oklart om begreppet förstods i termer av en åsikt som en definition eller endast som en operationalisering. Det kan dock antas att det var fråga om en operationalisering och att begreppet definierades som en tendens till ett bestämt slags handlande i en kritisk situation.⁴⁸

Trots att definitionerna inte var helt lika varandra förefaller de ändå överensstämma sinsemellan såtillvida att försvarsviljan i båda fallen förstods som en form av viljeinriktning. I den ena definitionen ansågs dock motståndssandan vara avhängig syftet att bedriva motstånd, medan begreppets innebörd inte på samma sätt villkorades i den andra definitionen, annat än att handlandet skulle ske i en kritisk situation.

3.3 Samhörighet och engagemang (Andersson)

År 1955 och 1956 genomfördes nya opinionsundersökningar om motståndssandan och motståndsviljan i Sverige. Resultaten av dessa undersökningar redovisades i två rapporter av Bo Andersson som vid tiden verkade som forskare vid BN. I den ena av dessa rapporter diskuterade Andersson innebörden av ”vad man i facklitteraturen brukar mena med termerna ”anda”, ”motståndssanda”, ”motståndsvilja” och liknande termer”.⁴⁹

Liksom i Mossbergiska utredningen användes begreppen om vartannat och de verkar således ha setts som synonymer. Vidare sågs begreppen som liktydiga med det engelska begreppet ”morale”, alltså anda. Anda förstods som en upplevelse av samhörighet och som ett engagemang:

En grupp (enhet) har god anda om medlemmarna i den känner samhörighet med varandra och engagerar sig för de olika mål som gruppen har. En grupp kan ha många olika mål, att hjälpa medlemmarna att överleva, att slå fienden på sitt avsnitt, att fullgöra de detaljuppgifter den fått sig tilldelad.⁵⁰

⁴⁵ SOU 1953:27, s. 205.

⁴⁶ SOU 1953:27, s. 210.

⁴⁷ SOU 1953:27, s. 210.

⁴⁸ Som framgår av nedanstående avsnitt kom dock (den allmänna) försvarsviljan av åtminstone somliga att förstås just i termer av en sådan åsikt.

⁴⁹ Andersson 1957, s. 1.

⁵⁰ Andersson 1957, s. 1-2.

Diskussion om beståndsdelar

Förutom att ha sett ovan nämnda begrepp som synonyma med varandra torde Andersson även ha sett dem som synonyma med begreppet försvarsvilja, dels eftersom han skrev med anledning av de opinionsundersökningar som genomfördes efter Mossbergska utredningen (där begreppen användes synonymt), dels eftersom försvarsviljan kan antas ha ingått bland de "liknande termerna". Andersson definierade begreppet (god) anda som samhörigheten mellan medlemmarna i en grupp och deras engagemang för gruppens mål. Därmed avgränsades inte begreppet till någon specifik (försvarsrelaterad) situation utan verkar ha avsett vilka grupprelationer som helst. I likhet med Mossbergska utredningen förefaller dock Andersson åtminstone delvis ha förstått begreppet som en form av viljeinriktning (se i citatet ovan engagemanget för gruppens mål). Möjligen förstod Andersson även begreppet som orsakerna till denna viljeinriktning (se i citatet ovan samhörigheten mellan medlemmarna).

3.4 Försvarsmotivation och -disposition (Munck af Rosenschöld)

Gun Munck af Rosenschöld ingick som sekreterare inom ovan nämnda arbetsgrupp vid BN. Efter att ha varit anställd som forskningsassistent vid myndigheten påbörjade Munck af Rosenschöld år 1968 licentiatstudier i sociologi och framlade år 1972 en avhandling om försvarsviljebegreppet. Med hänvisning till att problemet om försvarsviljan utgjorde en central fråga för det psykologiska försvaret beslutade BN att ge ut en sammanfattning av avhandlingen i nämndens skriftserie.⁵¹

Enligt Munck af Rosenschöld hade svaren på försvarsviljefrågorna⁵² i Mossbergska utredningen i senare undersökningar kommit att utgöra en oreserverad grund för försvarsviljans utbredning. Visserligen ansågs BN sedermera ha blivit väl medvetet om mätinstrumentens brister men fortsatt att använda dem ändå av kontinuitetsskäl.⁵³ Munck af Rosenschöld delade även Carlssons uppfattning att begreppen försvarsvilja, motståndanda och motståndsvilja hade en oprecis och diffus karaktär och att de användes som förklarande restfaktorer i avsaknaden av andra rationella förklaringar. Således såg Munck af Rosenschöld anledning att använda andra begrepp.⁵⁴

Istället för försvarsvilja använde Munck af Rosenschöld begreppen försvarsmotivation och försvarsdisposition, där den förra avsåg individnivån och den senare systemnivån:

Mitt arbete bör betraktas som ett försök att, delvis utifrån tidigare gjorda undersökningar, precisera begreppet "försvarsvilja" i teoretiska termer. Jag har också föreslagit olika vägar för att operationalisera begreppen. Det är alltså ett av flera tänkbara första steg mot en teoretisk, empirisk och mätteknisk analys av "försvarsviljebegreppet". [...] I analysen har jag skilt på begreppet med avseende på individ- och system-(nations-)nivå, som försvarsmotivation och försvarsdisposition. Dessa har givits följande teoretiska definitioner: [...] Försvarsmotivation är individens samlade bevekelsegrunder för att hävda fortlevandet av sin sociala omgivning. [...] Försvarsdisposition är sammanvägningen av skilda inom och utom systemet rådande förhållanden (krafter) som verkar för detta sociala systems fortbestånd.⁵⁵

Diskussion om beståndsdelar

Munck af Rosenschöld använde begreppen försvarsmotivation och försvarsdisposition istället för försvarsvilja, men begreppen sågs som synonymer och ansågs därför utgöra ett och samma begrepp. Annorlunda uttryckt sågs individens försvarsmotivation och systemets (alltså nationens) försvarsdisposition som två uttryck av försvarsvilja, om än på olika nivåer.

⁵¹ Munck af Rosenschöld, Gun. 1973. "Försvarsmotivation – försvarsdisposition: sammanfattning av en licentiatavhandling". Psykologiskt försvar. Nr 60. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, s. 1-3.

⁵² Alltså frågorna 10 och 11 om Sverige trots oviss utgång bör göra väpnat motstånd vid anfall.

⁵³ Munck af Rosenschöld 1973, s. 8-9.

⁵⁴ Munck af Rosenschöld 1973, s. 10.

⁵⁵ Munck af Rosenschöld 1973, s. 39.

Begreppet försvarsmotivation definierades som individens samlade bevekelsegrunder för att hävda fortlevandet av sin sociala omgivning, medan begreppet försvarsdisposition definierades som sammanvägningen av skilda inom och utom systemet rådande förhållanden som verkade för detta sociala systems fortbestånd. I motsats till Mossbergsska utredningen, som förstod försvarsviljan som en form av viljeinriktning, förfaller alltså Munck af Rosenschöld ha förstått begreppet som orsakerna till denna viljeinriktning (se i citatet ovan bevekelsegrunderna och de på systemet inverkan förhållandena).⁵⁶

3.5 Attityd som manifesteras i beteenden (Modéer)

År 1974 gav BN två forskare vid Umeå universitet – filosofie kandidat Björn Modéer och professor Göran Hermerén – uppdraget att ur vetenskapsteoretisk synvinkel granska de begrepp och metoder som myndigheten använde i sina mätningar av försvarsviljan. I uppdraget ingick även att studera och kommentera tidigare granskningar på området.⁵⁷ Medan Hermerén tog sig an de mättekniska problemen ägnade sig Modéer åt begreppsfrågan.⁵⁸ I sin rapport lämnade Modéer en översikt och kritisk granskning av tidigare förslag till definitioner av begreppet försvarsvilja och diskuterade även en ny sådan.

Modéer var kritisk till flera av de definitionsförsök som hade gjorts tidigare och menade att det för att undvika förvirring vore bättre att använda endast ett begrepp (som försvarsvilja) snarare än flera (som motståndsvilja och motståndssanda) för en och samma sak. Modéer själv använde endast begreppet försvarsvilja och ansåg det vara bättre att exempelvis säga "försvarsviljan i fred" respektive "försvarsviljan i krig" om man ville markera vilken situation som avsågs, snarare än att använda två olika begrepp (alltså både försvarsvilja och motståndsvilja) för situationerna fred respektive krig.⁵⁹

Enligt Modéer var det viktigt att en precisering i form av en någorlunda klar definition av begreppet försvarsvilja kom till stånd eftersom det skulle vara till hjälp i kommande undersökningar och diskussioner. Samtidigt konstaterade Modéer att det för en sådan precisering vore värdefullt att veta i vilket syfte försvarsviljan alls studerades eftersom en precisering som är lämplig i ett sammanhang ansågs kunna vara olämplig i ett annat. Något sådant syfte kunde dock Modéer inte se utan det verkade istället ha varit frågan om ett rent kunskapsintresse där BN inte visste vad man skulle ha kunskaperna till.⁶⁰

Modéer skilde mellan två grupper av definitioner, nämligen de som använde sig av psykologiska (individuella egenskaps-)termer och de som använde sig av sociologiska (grupprelations-)termer. De psykologiska definitionerna var sådana som använde sig av begrepp som "attityd", "vilja" och "andlig kraft" till motstånd eller till det totala försvaret. Som exempel på sådana definitioner nämnde Modéer bland andra Mossbergsska utredningens förslag, där begreppet motståndssanda förstods som kombinationen av vilja och andlig kraft till motstånd. De sociologiska definitionerna använde sig istället av begrepp som "sammanhållning", "förtroende", "lojalitet", "solidaritet" och "integration". Som exempel på denna

⁵⁶ Törnqvist verkar göra samma tolkning: "Detta tillvägagångssätt [att använda begreppen försvarsmotivation och försvarsdisposition istället för försvarsvilja] innebär emellertid att Munck överger frågan om hur människor reagerar och handlar i en viss situation och i stället ägnar sig åt frågan varför de gör så. Studier i försvarsviljans kausalelement är visserligen viktiga och kan ge insikter i närbesläktade problem men löser knappast några då det gäller beteendeelementet. Och det är försvarsviljan som attitydens beteendeelement vi är intresserade av i detta sammanhang" (Törnqvist 1975a, s. 19).

⁵⁷ Modéer, Björn 1974. "Definitioner av begreppet försvarsvilja: Några kritiska kommentarer". Psykologiskt försvar. Nr 67. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, s. 2.

⁵⁸ Resultaten av Hermeréns granskning publicerades i: Hermerén, Göran 1974. "Mätning av försvarsviljan: Några vetenskapsteoretiska problem". Psykologiskt försvar. Nr 68. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar.

⁵⁹ Modéer 1974, s. 3-4.

⁶⁰ Modéer 1974, s. 4-5.

grupp nämnde Modéer bland andra följande: ”motståndsanda skulle kunna definieras som sammanhållning, förtroende och lojalitet”.⁶¹

Om de psykologiska definitionerna skrev Modéer att de antingen inte alls var klargörande, eller var för snäva eller var bådadera. Endast en sådan definition vann Modéers gillande och vidareutvecklades i hans eget förslag till definition: ”Motståndsanda definieras som befolkningens attityd till det totala försvaret av samhället.”⁶²

Medan oklarheten ansågs bestå i att definiens (det som skulle definiera) var lika oklar som definiendum (det som skulle definieras) bestod snävheten i att begreppet bara definierades utifrån antingen en angreppssituation eller försvarsförberedelser. Givet denna snävhet kunde försvarsviljan enligt Modéer i de flesta fall inte kunna föreligga i fredstid, i vilket fall de mätningar av försvarsviljan som genomfördes av BN vore helt irrelevanta. Som sådana bedömdes definitionerna strida mot den allmänna uppfattningen av begreppets innebörd, varför de sågs som klart olämpliga.⁶³

Än mer kritisk var Modéer till de sociologiska definitionerna, vilka sågs som på samma gång för vida och för snäva. Definitionerna sågs som för vida eftersom de ansågs vara tillämpliga på vilka grupsituationer som helst (snarare än vissa specifika situationer där begreppet försvarsvilja var aktuellt), samt som för snäva eftersom de ansågs gälla endast grupper (och därmed uteslöt att enskilda individer kunde sägas ha försvarsvilja, vilket dock Modéer ansåg att individer kunde ha). Således avfärdade Modéer helt möjligheten att använda grupprelationsbegrepp i en entydig och täckande definition, även om dessa grupprelationer ansågs kunna utgöra orsaksfaktorer som påverkade effektiviteten hos de handlingar som var ett uttryck för försvarsvilja.⁶⁴ Med hänvisning till liknande argument som ovan nämnda avvisade Modéer även Munck af Rosenschölds definitioner, som för övrigt ansågs falla utanför kategoriseringarna ovan.⁶⁵

Modéer själv förslög en definition som utgick från begreppet attityd. När en person påstås ha försvarsvilja borde vi därför enligt Modéer mena att denna person, som tillhör en viss samhällsgrupp, i ord eller handling kommer att bete sig på vissa bestämda sätt i vissa bestämda situationer och i vissa syften. Från rapporten:

Vad menar man då när man säger att någon har försvarsvilja? På något sätt måste man mena, att en person, tillhörande en viss grupp i samhället, som har försvarsvilja, kommer i vissa bestämda situationer att bete sig (i ord eller handling) på vissa bestämda sätt och i vissa syften. Ser man det på detta sättet [sic] har vi alltså fyra olika variabler som varierar över personer nämligen: [...] 1. Samhällsgruppstillhörighet, 2. Situationer, 3. Beteenden och 4. Syften. Den beroende variabeln är främst beteendet som bestäms av värdet på de övriga.⁶⁶

Försvarsviljan förstods således av Modéer som en psykologisk storhet som motiverade eller påverkade individen att bete sig på ett visst sätt och ansågs i denna mening vara en attityd. Attityden försvarsvilja sågs vidare som ett övergripande begrepp som inom sig rymde en rad underordnade attityder. Därmed ansågs den även kunna yttra sig på olika sätt beroende på vilken samhällsgrupp personen tillhörde, vilken situationen var och vilket syfte personen hade.⁶⁷ Å ena sidan ansågs alltså försvarsviljan kunna manifestera sig olika beroende på personens samhällsgrupp, vilken hade olika uppgifter att fylla inom totalförsvaret:

Första faktorn, samhällsgrupp, kan bestå av hela befolkningen eller av mindre delar som t ex de värnpliktiga, kvinnor i frivilliga försvarsorganisationer, industriarbetare inom sektorer som fortsätter sin produktion även under krig m fl. Indelningen är inte fixerad utan delvis beroende av situationen. De olika

⁶¹ Modéer 1974, s. 7-11.

⁶² Definitionen föreslås i Törnqvist 1967.

⁶³ Modéer 1974, s. 9.

⁶⁴ Modéer 1974, s. 10-11.

⁶⁵ Modéer 1974, s. 12.

⁶⁶ Modéer 1974, s. 15.

⁶⁷ Modéer 1974, 15-16.

grupperna har emellertid olika uppgifter att fylla vilket kommer att bestämma hur de i stort kommer att ge uttryck för sin försvarsvilja. Gruppernas uppgifter varierar även med den rådande situationen.⁶⁸

Å andra sidan ansågs försvarsviljan kunna manifesteras sig på olika sätt i olika situationer:

Situationerna kan indelas i tre huvudkategorier, i vilka försvarsvilja kommer att manifesteras på väsentligt skilda sätt. De är 1. fredssituationen, 2. kris/krigssituationen där mobilisering sker och 3. stridssituationen ute på slagfältet. De två senare fallen skulle man kunna dela upp ytterligare genom att ta hänsyn till exempel till: vem som är angriparen; vilken typ av anfall som väntas, konventionellt eller atomvapen; hur starkt det egna försvaret är m m.⁶⁹

Dessutom ansågs personens syfte kunna variera och inte alla syften sågs som uttryck för försvarsvilja även om de leder till ett och samma beteende:

Med att syftet kan variera menar jag, att i samma situation kan två personer bete sig på samma sätt men i olika syften. T ex kan den ene göra sin värnplikt för att kunna försvara sitt land, medan den andre gör sin värnplikt för att kunna propagera för att försvaret bör avskaffas.⁷⁰

Mot bakgrund av detta föreslog Modéer en definition där begreppet försvarsvilja förstods som en attityd:

Att göra en definition av begreppet försvarsvilja som är täckande och entydig och dessutom är möjlig att operationalisera är som sagt svårt. Skulle man ändå göra ett försök så kunde det t ex bli: [...] X har försvarsvilja =_{def} X har en attityd som manifesteras i beteenden, som bidrar till och/eller ger uttryck för acceptering av totalförsvaret i det egna landet.⁷¹

Som exempel på uttryck av försvarsvilja i fredstid nämnde Modéer acceptansen av höjda försvarskostnader, satsningar på nya vapensystem eller genomförandet av värnplikten. Vid krig och allmän mobilisering kunde det exempelvis handla om acceptansen av att infinna sig vid mobplatsen (för värnpliktiga), eller acceptansen av eller det aktiva bidragandet till genomförandet av andra försvarsåtgärder (för övriga). I strid kunde försvarsviljan exempelvis komma till uttryck i villigheten att utföra de order som gavs om att bruka vapen för att slå tillbaka fienden.⁷²

Eftersom Modéer definierade försvarsvilja som en attityd förstods det som ett dispositionsbegrepp i likhet med fåfång eller äregirig. Att ha försvarsvilja innebar således att vara disponerad (motiverad, benägen) att bete sig på vissa sätt. Förutom att definitionen inte ansågs lida av samma brister som övriga försök till definitioner, ansågs den även ha fördelarna av att vara lätt att operationalisera, att inte vara begränsad till någon speciell situation samt att inte ha något specificerat subjekt. Samtidigt ansågs definitionen vara behäftad med vissa nackdelar, däribland att försvarsviljan var tvungen att manifesteras sig inom totalförsvarets ram för att kunna betraktas som försvarsvilja i definitionens betydelse.⁷³

Diskussion om beståndsdelar

Modéer använde sig endast av begreppet försvarsvilja och förkastade alla andra begrepp. Begreppet försvarsvilja definierades som en attityd som manifesterade sig i beteenden som bidrog till och/eller gav uttryck för ett acceptering av totalförsvaret i det egna landet. Huruvida subjektet gav uttryck för försvarsvilja i sitt beteende ansågs även bero på syftet med detta beteende. I likhet med Mossbergsska utredningen föreföll begreppet förstås som en form av viljeinriktning (se i citatet ovan attityden som manifesterades i beteenden, samt syftet med beteendet).

⁶⁸ Modéer 1974, s. 17.

⁶⁹ Modéer 1974, s. 17.

⁷⁰ Modéer 1974, s. 17.

⁷¹ Modéer 1974, s. 20.

⁷² Modéer 1974, s. 17-18.

⁷³ Modéer 1974, s. 20-21.

3.6 Flera olika begrepp för precisionens skull (Törnqvist)

I sin rapport kompletterade och reviderade Törnqvist den preliminära rapport som han tidigare under året hade författat som underlag inför det tredje forskningssymposiet om försvarsviljans definitions- och mätproblem.

Som framgår ovan uttrycktes i flera rapporter otillfredsställelse med begreppet försvarsvilja. Exempelvis Munck af Rosenschöld valde att förkasta begreppet till förmån för begreppen försvarsmotivation och försvarsdisposition. Törnqvist menade dock att det inte gick att komma förbi begreppet och att det därför borde preciseras snarare än att på olika sätt kringgås.⁷⁴ Som dessutom framgår ovan uttrycktes i flera rapporter att den stora mångfalden av likartade begrepp medförde begreppsförvirring. Exempelvis Modéer valde att förkasta alla andra begrepp till förmån för enbart begreppet försvarsvilja. Törnqvist menade dock att det ur vetenskaplig synvinkel vore mer lämpligt att betrakta de skilda benämningarna som uttryck för särskilda om än närbesläktade begrepp eftersom det ökade precisionen.⁷⁵

Apropå vad som åstadkom dessa begreppsliga olikheter såg Törnqvist vissa faktorer som ”begreppsskiljande”. Beroende på vilka omständigheter som förelåg ansågs alltså olika begrepp vara tillämpliga på situationen. Följande faktorer framhölls av Törnqvist:⁷⁶

- Individ eller grupp, om begreppet rörde attityden hos en individ eller en egenskap som utmärkte en grupp, en nation eller ett system.
- Psykologiskt eller socialpsykologiskt, om begreppet rörde en psykologisk egenskap (i form av individens attityd till det egna jaget och det egna handlandet) eller socialpsykologisk dito (i form av individens uppfattning om hur det egna kollektivet, samhället eller systemet borde bete sig i samma situation).
- Olika situationer, om begreppet rörde fred, krigshot, krig eller ockupation.
- Civilbefolkning eller soldater, om begreppet rörde hela befolkningen, civila personer och civilbefolkning, eller enskilda soldater och militära trupper.
- Olika slags angrepp eller hot, om begreppet rörde konventionella angrepp, kärnvapenhot eller biologisk-kemisk krigsföring.
- Olika beteenden, om vilket Törnqvist skrev: ”En viktig anledning till att betrakta vissa uttryck som benämningar på särskilda begrepp är att de beteenden som hör samman med de olika attityderna är skiljaktiga.”

3.6.1 Allmän och personlig försvarsvilja

Med utgångspunkt i ovanstående faktorer skilde Törnqvist mellan begreppen allmän och personlig försvarsvilja, motståndsvilja, motståndssanda, kampvilja och stridsanda. Begreppet försvarsvilja (såväl allmän som personlig) förstods som en attityd – eller ett handlingsmoment i denna attityd – hos individen. Från rapporten:

Sammanfattningsvis kan sägas att jag betraktar försvarsviljan som en attityd hos individen. Eller snarare som handlingselement i attityden, d v s benägenheten, beredskapen, dispositionen, viljan att handla och reagera i en viss riktning i speciella situationer. Men jag skiljer mellan allmän och personlig försvarsvilja, det förra ett socialpsykologiskt begrepp, det senare ett psykologiskt.⁷⁷

Begreppet allmän försvarsvilja förstods som ett socialpsykologiskt begrepp eftersom det hade att göra med individens åsikt om kollektivets agerande:

Det är alltså frågan om individens åsikt om hur det egna samhället bör handla vid ett eventuellt angrepp. Det gäller således en relation mellan individen och samhället, d v s ett socialpsykologiskt begrepp. [...]

⁷⁴ Törnqvist 1975a, s. 19-20.

⁷⁵ Törnqvist 1975a, s. 21.

⁷⁶ Törnqvist 1975a, s. 21-22.

⁷⁷ Törnqvist 1975a, s. 27.

Det gäller här något som jag vill kalla ”allmän försvarsvilja”. Med allmän försvarsvilja avser jag individens åsikt eller vilja att vi såsom kollektiv, samhälle, nation bör använda våra militära resurser för att försvara landet vid ett utifrån kommande militärt angrepp eller hot.⁷⁸

Den allmänna försvarsviljan ansågs kunna förekomma i tre skilda situationer:

- I fred (genom den uttalade åsikten att vi som folk eller nation borde tillgripa samhällets militära resurser om vi utsattes för ett väpnat angrepp).
- Vid krigshot (genom villigheten att acceptera att samhället skulle gå i krig om det utsattes för ett direkt angrepp).
- I krig (genom inställningen att vi som nation borde fortsätta att försvara oss militärt mot angriparen).

Den allmänna försvarsviljan ansågs dock inte kunna förekomma under ockupation eftersom samhället i ett sådant läge hade berövats sin handlingsfrihet och sina möjligheter att använda militärt försvar.⁷⁹ Mot bakgrund av detta menade Törnqvist att den försvarsvilja som BN mätte i sina opinionsundersökningar borde benämnas ”den allmänna försvarsviljan i fred”.⁸⁰

Begreppet personlig försvarsvilja förstods som ett psykologiskt begrepp eftersom det handlade om individens inställning till sitt eget agerande:

I detta fall är det alltså fråga om individens inställning till sitt eget handlande i krig, d v s attityden att han/hon vill aktivt delta i landets militära försvar vid angrepp och därför personligen aktivt deltar i förberedelserna för detta. Denna typ av försvarsvilja vill jag kalla ”personlig försvarsvilja”. Detta är ett psykologiskt begrepp.⁸¹

I motsats till den allmänna försvarsviljan ansågs den personliga försvarsviljan bara kunna föreligga hos vissa kategorier av medborgare, närmare bestämt hos dem som faktiskt kan delta i det militära försvaret.⁸² I likhet med den allmänna försvarsviljan ansågs den personliga försvarsviljan kunna förekomma såväl i fred som vid krigshot och i krig. I samtliga fall skedde detta genom deltagande i värnpliktsutbildningen, val av militära yrken samt engagemang i sådana frivilliga försvarsorganisationer som i utpräglad grad verkade för att stödja det militära försvaret. Personlig försvarsvilja ansågs dock även kunna förekomma under ockupation, genom frivilligt deltagande i förberedelserna för det fria kriget och i underjordiska motståndsrörelser.⁸³

3.6.2 Motståndsvilja och motståndsanda

Vidare skilde Törnqvist mellan begreppen motståndsvilja och motståndsanda (som båda skildes från den allmänna och personliga försvarsviljan). Eftersom motståndsviljan ansågs avse individen förstods det som ett psykologiskt begrepp, medan motståndsandan, som ansågs beteckna egenskaper hos befolkningen, förstods som ett sociologiskt begrepp:

Motståndsvilja gäller alltså individen, medan motståndsanda betecknar ”vissa egenskaper hos en befolkning eller en grupp människor....” [...]. De båda begreppen är visserligen besläktade men icke synonyma. Motståndsvilja är ett psykologiskt begrepp medan motståndsanda är ett sociologiskt.⁸⁴

Begreppet motståndsvilja förstods som en attityd hos individerna i samhället i form av en tendens, benägenhet, beredskap, disposition eller vilja att handla på ett motståndsrämmande sätt i situationer då samhället hotades, angreps eller ockuperades. Motståndsviljan sågs som besläktad med den personliga försvarsviljan men de ansågs samtidigt skilja sig åt med avseende på olika faktorer. Från rapporten:

⁷⁸ Törnqvist 1975a, s. 24.

⁷⁹ Törnqvist 1975a, s. 24-25.

⁸⁰ Törnqvist 1975a, s. 25.

⁸¹ Törnqvist 1975a, s. 26.

⁸² Törnqvist 1975a, s. 26.

⁸³ Törnqvist 1975a, s. 27.

⁸⁴ Törnqvist 1975a, s. 29.

Sammanfattningsvis kan motståndsvilja definieras som en attityd hos individerna i samhället i form av en tendens, benägenhet, beredskap, disposition, vilja att handla eller reagera på vissa motståndsförande sätt i situationer då samhället hotas, angrips eller ockuperas.⁸⁵

Motståndsvilja är alltså en attityd hos en individ till dennes eget handlande i vissa situationer. Den gör individen benägen, beredd, disponerad, villig att handla och reagera i en viss riktning i speciella situationer. I detta avseende är den besläktad med den personliga försvarsviljan. Men skillnader föreligger ifråga om vilka individer som det gäller, vilka beteenden de uppvisar och i vilka situationer den är aktuell.⁸⁶

I motsats till försvarsviljan ansågs motståndsviljan förutsätta att det fanns en part att göra motstånd mot. Således ansågs en individ kunna besitta motståndsvilja endast vid krigshot, krig och under ockupation – men inte i fred.⁸⁷

Dessutom ansågs motståndsviljan kunna förekomma hos totalbefolkningen i deras egenskap av medborgare, det vill säga inte som i fallet med försvarsviljan endast hos dem med förutsättningar att delta i det militära försvaret.⁸⁸

Nära kopplat till frågan om hos vilka individer motståndsviljan kunde förekomma är också frågan om vilka beteenden som kunde omfattas av denna vilja. Här menade Törnqvist att medan den personliga försvarsviljan gällde militära beteenden och reaktioner av olika slag omfattade motståndsviljan enbart civila beteenden och reaktioner av vissa slag. Till dessa räknade Törnqvist skilda motståndsförande beteenden och reaktioner av icke-militär art, exempelvis att stå emot motståndarens psykologiska krigföring och propaganda eller att uthärda de av krigshotet, kriget eller ockupationen föranledda påfrestningarna.⁸⁹

Vad gäller motståndssandan var Törnqvist något mer oklar i jämförelse med hur han diskuterade de övriga begreppen. Å ena sidan förstods motståndssanda som vissa egenskaper hos en befolkning eller grupp av människor, närmare bestämt sammanhållning, förtroende, lojalitet, solidaritet och enighet. Å andra sidan ansågs denna motståndssanda inte kunna föreligga i fred utan endast vid krigshot, i krig och under ockupation. Från rapporten:

Motståndssanda är enligt min mening ett sociologiskt begrepp. Den ”rör sig på den samhälleliga nivån” [...] och betecknar ”vissa egenskaper hos en befolkning eller en grupp av människor” [...]. Vilka egenskaper då? Husén, som använder motståndsvilja där jag anser att det är fråga om motståndssanda, talar om ”sammanhållning, förtroende och lojalitet” [...] och om ”den solidaritet och enighet som kännetecknar en grupp individer”.⁹⁰

Motståndssanda är således något som utmärker en grupp i samhället, civilbefolkningen. Den kan förekomma vid krigshot, i krig och under ockupation men ej i fred.⁹¹

Törnqvist förefaller ha förstått begreppet motståndssanda inte så mycket i termer av vad det var utan i termer av hur denna anda uppkom. Möjligen avsåg Törnqvist med motståndssanda de egenskaper som förekom hos en befolkning där motståndsviljan var utbredd, oavsett vilka dessa egenskaper var. Men eftersom motståndsviljan ansågs vara aktuell endast vid krigshot, krig och under ockupation följer att även motståndssandan endast kunde förekomma vid dessa situationer. Från rapporten:

Hur är då motståndssanda och motståndsvilja kopplade till varandra? Motståndssanda kan sägas råda i en grupp, ett samhälle, en nation, där motståndsviljan är allmänt utbredd och förekommande hos individerna. Den utbredda motståndsviljan bland medlemmarna i en grupp eller nation leder till att gruppen eller nationen får vissa nya egenskaper. Den kommer att bli utmärkt av sammanhållning och enighet. Medlemmarnas beteende kännetecknas av solidaritet med, lojalitet till och förtroende för grupp och ledning. [...] Men medlemmarnas beteenden i en grupp i vilken motståndssanda kan sägas råda utmärkes även av

⁸⁵ Törnqvist 1975a, s. 33.

⁸⁶ Törnqvist 1975a, s. 30.

⁸⁷ Törnqvist 1975a, s. 34.

⁸⁸ Törnqvist 1975a, s. 33.

⁸⁹ Törnqvist 1975a, s. 34.

⁹⁰ Törnqvist 1975a, s. 34.

⁹¹ Törnqvist 1975a, s. 35.

de övriga beteenden och reaktioner som präglar individer som visar motståndsvilja. Därför kan man också säga att motståndssanda råder i ett samhälle vars medlemmar visar ”vilja till motstånd och andlig kraft till motstånd”.⁹²

På grund av motståndssandans koppling till motståndsviljan, som enligt ovan ansågs kunna föreligga hos totalbefolkningen i deras egenskap av medborgare, ansågs motståndssandan utmärka civilbefolkningen i samhället.⁹³

3.6.3 Kampvilja och stridsanda

Slutligen skilde Törnqvist mellan begreppen kampvilja och stridsanda (som båda skildes från de övriga begreppen). Medan motståndsvilja och motståndssanda enligt ovan hänfördes till medborgarnas civila beteenden motsvarade kampvilja och stridsanda dessa begrepp men med avseende på soldater och annan militär personal i strid.⁹⁴

Kampvilja och stridsanda ansågs därför kunna förekomma endast i de situationer då militär stridsaktivitet pågick – alltså i krig men inte i fred eller vid krigshot. Kampvilja och stridsanda ansågs även kunna förekomma under ockupation, nämligen bland de individer och grupper som deltog i det fria kriget och den väpnade motståndskampen.⁹⁵

Begreppet kampvilja förstods som den enskilde soldatens vilja, benägenhet eller disposition att delta i den väpnade striden och att där handla i enlighet med de normer som gällde för ett effektivt soldatbeteende. Som sådan ansågs kampviljan förutsätta och utgöra en fortsättning på den personliga försvarsviljan. Vidare förstods kampviljan som ett psykologiskt begrepp eftersom det avsåg individen.

Kampvilja är en beteckning på den enskilda soldatens vilja, benägenhet, disposition att delta i den väpnade striden och att i den handla i enlighet med de normer som gäller för ett effektivt soldatbeteende. [...] Kampvilja är alltså en psykologisk egenskap hos den enskilde soldaten i strid. Den kan sägas utgöra en fortsättning på den personliga försvarsviljan hos de individer, som ingår i försvarsmakten, från den tidpunkt då de militära förberedelserna under krig övergår i väpnad kamp, i militär stridsaktivitet. Kampviljan förutsätter alltså en personlig försvarsvilja hos soldaten. Denna är dock inte alltid tillräcklig. Kampviljan kräver även vissa psykiska egenskaper hos soldaten i strid.⁹⁶

I likhet med hur motståndssandan sågs som kopplad till motståndsviljan sågs även stridsandan som kopplad till kampviljan. Dessutom i likhet med motståndssandan verkar Törnqvist ha förstått stridsandan i termer av hur denna anda uppkom. Från rapporten:

Stridsanda råder följaktligen i en stridande trupp bland vars medlemmar kampviljan är utbredd. Truppen utmärkes också av en ökad sammanhållning och förmåga att samarbeta för att nå det gemensamma målet.⁹⁷

⁹² Törnqvist 1975a, s. 34.

⁹³ Törnqvist 1975a, s. 35.

⁹⁴ Törnqvist 1975a, s. 41.

⁹⁵ Törnqvist 1975a, s. 42.

⁹⁶ Törnqvist 1975a, s. 41.

⁹⁷ Törnqvist 1975a, s. 42.

Diskussion om beståndsdelar

Törnqvist sammanställde sina förslag till begrepp och definitioner i en tabell i rapporten som återges nedan.

Tabell 1: Begrepp och definitioner enligt Törnqvist. (Från Törnqvist 1975a.)

Individ / grupp	I fred	Vid krigshot	I krig	Under ockupation
Individ, eget beteende (psyk. begrepp)	Personlig försvarsvilja i fred	Personlig försvarsvilja vid krigshot	Personlig försvarsvilja i krig	Personlig försvarsvilja under ockupation
Individ, samhällets handlande (socialpsyk. begrepp)	Allmän försvarsvilja i fred	Allmän försvarsvilja vid krigshot	Allmän försvarsvilja i krig	
Individ, eget beteende (civil) (psyk. begrepp)		Motståndsvilja vid krigshot	Motståndsvilja i krig	Motståndsvilja under ockupation
Grupp, beteende (civilbefolkning) (sociol. begrepp)		Motståndsanda vid krigshot	Motståndsanda i krig	Motståndsanda under ockupation
Individ, beteende (militär) (psyk. begrepp)			Kampvilja	Kampvilja
Grupp, beteende (militär) (sociol. begrepp)			Stridsanda	Stridsanda

I motsats till Modéer men i likhet med Mossbergsska utredningen använde Törnqvist flera olika begrepp. I motsats till Mossbergsska utredningen användes dock inte begreppen synonymt. I likhet med Mossbergsska utredningen förefaller åtminstone somliga av begreppen ha förståtts som en form av viljeinriktning.

3.7 Senare publikationer om försvarsviljan

Försvarsviljans definitions- och mätproblem diskuterades vidare under 1980- och 90-talen. Det verkar dock inte ha framförts några nya förslag till definitioner, åtminstone inte i de studier som vi har identifierat. Hur som helst framgår av redovisningen ovan att försvarsviljebegreppet även under det kalla kriget inte hade någon entydig innebörd utan förstods på en mångfald olika sätt. Detta trots att Sverige hade en särskild myndighet för det psykologiska försvaret, som genom sin planläggning dessutom skulle bevara och stärka befolkningens försvarsvilja. Samtidigt har vissa teman varit återkommande.

Bland de författare som använde sig av de tidigare definitionsförslagen kan Gertie Elsässer nämnas. Elsässer undersökte i sin doktorsavhandling vilka faktorer som kunde tänkas ligga bakom försvarsviljans variationer över tid och framhöll särskilt människors optimism inför framtiden och deras tilltro till försvaret. Enligt Elsässer borde försvarsviljan kunna ses i ett vidare sammanhang utanför totalförsvaret eftersom det vid sidan av krig och invasion även finns andra hotbilder. Dessutom skulle fientliga krigshandlingar enligt Elsässer kunna förebyggas genom insatser som låg utanför ramen för det nationella försvaret. Men trots att Elsässer därmed uppfattade BN:s definition som ”ganska snäv” anslöt hon sig likväl till

densamma och förstod således begreppet (allmän) försvarsvilja i fred som ”viljan att bemöta ett fientligt angrepp med väpnat motstånd”.⁹⁸

På motsvarande sätt förhöll det sig med exempelvis Fredrik Miegel som under sin tid som forskarstuderande undersökte försvarsviljan på individnivå. Miegel konstaterade att BN och sedermera SPF använde begreppet i meningen allmän försvarsvilja i fred, alltså som ”sammällsmedborgarnas samlade inställning till om vi som samhälle bör, eller inte bör, göra väpnat motstånd vid ett angrepp mot Sverige”. Eftersom man som individ kunde anse att vi som samhälle borde göra motstånd men samtidigt själv inte vara villig att delta i försvaret menade Miegel att den allmänna försvarsviljan måste särskiljas från den personliga (vilket också föreslogs av Törnqvist). Begreppet personlig försvarsvilja förstod Miegel som ”den enskilda individens inställning till om han eller hon personligen är beredd eller villig att delta i landets försvar vid en hotsituation”. Mot bakgrund av detta skilde Miegel mellan fyra typer av personlig försvarsvilja i fred enligt Tabell 2 nedan.⁹⁹

Tabell 2: Personlig försvarsvilja i fred. (Från Miegel, Fredrik. 1989.)

	Positiv till väpnat försvar	Negativ till väpnat försvar
Vill själv delta i försvaret	Oreserverat försvarsvilliga	Reserverat försvarsvilliga
Vill inte själv delta i försvaret	Icke försvarsvilliga	Försvarsnegativa

Åtminstone när det gäller försvarsviljan på individnivå verkar Miegel ha anslutit sig till Modéers definition. Den väsentliga skillnaden mellan Modéers och SPF:s respektive definitioner ansågs av Miegel själv ligga i att Modéer betraktade accepterandet av totalförsvaret som ett uttryck för försvarsvilja, medan SPF:s definition snarare bara avsåg ett accepterande av det militära försvaret. Modéer ansågs dessutom i större utsträckning än SPF ha urskilt andra kris- och krigssituationer än ett väpnat angrepp, liksom andra reaktioner på hotsituationerna än ett bemötande i form av väpnat försvar.¹⁰⁰

Som vi tidigare har beskrivit begränsade vi efterhand litteratursökningen i denna studie till BN:s och efterföljaren SPF:s skriftserie Psykologiskt försvar – med tillägg av Mossbergiska utredningen. Självklart diskuterades försvarsviljans definitions- och mätproblem även i andra sammanhang – inte minst vid MPI. Bland andra har därför antologin Försvarsvilja 2000 inte analyserats i detalj. Den tidigare generaldirektören vid SPF Björn Körlof föreslog i antologin definitioner av begreppen försvarsvilja och motståndssanda. Medan Körlof förstod begreppet försvarsvilja som ett individfenomen avseende ”den mentala inställningen till medverkan i och uppslutning kring totalförsvaret”, förstods motståndssandan som ett gruppfenomen avseende ”gruppens, kollektivets, samhällets samlade hållning och förmåga vad avser att motstå hot om betvingelse med våld”.¹⁰¹

Försvarsviljan, som av Körlof alltså sågs som ett individfenomen, ansågs på nationell nivå innebära ”att individen vidgar den spontana försvarsviljan till att omfatta en större grupp människor jämte de demokratiska fri- och rättigheter och övriga kulturella och materiella värden som hör till denna grupp, dvs. samhället, nationen.”¹⁰² Denna försvarsvilja ansågs också inrymma ”uppfattningen att det är etiskt rätt av staten att organisera och för individen att medverka i ett samhälleligt försvar mot sådana yttre hot som riktar sig mot dessa

⁹⁸ Elsässer, Gertie 1987. ”Försvarsvilja och framtidstro”. Psykologiskt försvar. Nr 145. Styrelsen för psykologiskt försvar. s. 5-6, 186-187 (citrat från s. 5-6).

⁹⁹ Miegel, Fredrik 1989. ”Försvarsvilja på individnivå”. Psykologiskt försvar. Nr 152. Styrelsen för psykologiskt försvar (citrat från s. 4).

¹⁰⁰ Miegel 1989, s. 4-5

¹⁰¹ Körlof, Björn 1996, i Försvarsvilja 2000: En antologi. Styrelsen för psykologiskt försvar. Meddelande. Nr 139, s. 80.

¹⁰² Körlof 1996, s. 80.

värden”.¹⁰³ Även vapenvägrare ansågs kunna ha (även hög) försvarsvilja. Enligt Körlof byggdes motståndandan upp av försvarsviljan tillsammans med ”den fysiska och psykiska (mentala) kraft som behövs för att kunna göra motstånd, dvs. uthärda de fysiska och psykiska påfrestningar ett krig innebär”.¹⁰⁴

3.8 Analys av tidigare förslag till definitioner

Mot bakgrund av redovisningen ovan kan åtminstone följande beståndsdelar urskiljas i tidigare definitionsförslag, som antingen var för sig eller i kombination skulle kunna utgöra ingångsvärden till en uppdaterad definition av försvarsviljebegreppet:

- Viljeinriktning, i meningen
 - benägenhet (eller disposition)
 - syfte att uppnå vissa ändamål.
- Viljeinriktningens orsak.
- Vad benägenheten avser, alltså
 - handlande
 - åsikt.
- Vilket handlande som ska utföras eller has åsikter om, alltså
 - väpnat handlande
 - olika former av icke-väpnat handlande.
- Vilket subjekt som berörs, alltså
 - vem som kan ha försvarsvilja (individen och/eller gruppen), samt
 - vem som ska handla (individen själv och/eller gruppen), samt
 - vilken samhällsgrupp subjektet tillhör (militär och/eller civil, samt undergrupper av dessa).
- Typ av situation, alltså
 - fred
 - krigshot
 - krig (mobilisering och/eller stridssituation)
 - ockupation.

Försvarsviljan kan alltså förstås i termer av en viljeinriktning.¹⁰⁵ Denna viljeinriktning kan bestå i en benägenhet (eller disposition) till att handla på ett visst sätt eller att ha vissa åsikter.¹⁰⁶ Viljeinriktningen kan även bestå i att handla eller tycka på dessa sätt i syfte att uppnå vissa ändamål.¹⁰⁷ De båda viljeinriktningarna behöver inte utesluta varandra. Försvarsvilja kan vara en fråga om båda två på samma gång. Men om försvarsviljan förstås som en fråga om syfte räcker det inte att någon är benägen till ett visst handlande eller tyckande för att denna person också ska kunna anses ha försvarsvilja. Exempelvis skulle en person kunna vara benägen att arbeta vid en bevakningsansvarig myndighet, säg Energimyndigheten, för att skydda Sverige från andra staters antagonistiska påverkan. Men personen kan även vara benägen att arbeta där för att denne vill bedriva spionage och föra vidare känslig information till främmande makt. Utifrån detta perspektiv kan därför en viss benägenhet inte utan vidare tas till intäkt för att det föreligger försvarsvilja.

¹⁰³ Körlof 1996, s. 80.

¹⁰⁴ Körlof 1996, s. 80.

¹⁰⁵ SOU 1953:27; Andersson 1957; Modéer 1974; Törnqvist 1975a.

¹⁰⁶ SOU 1953:27; Andersson 1957; Modéer 1974; Törnqvist 1975a.

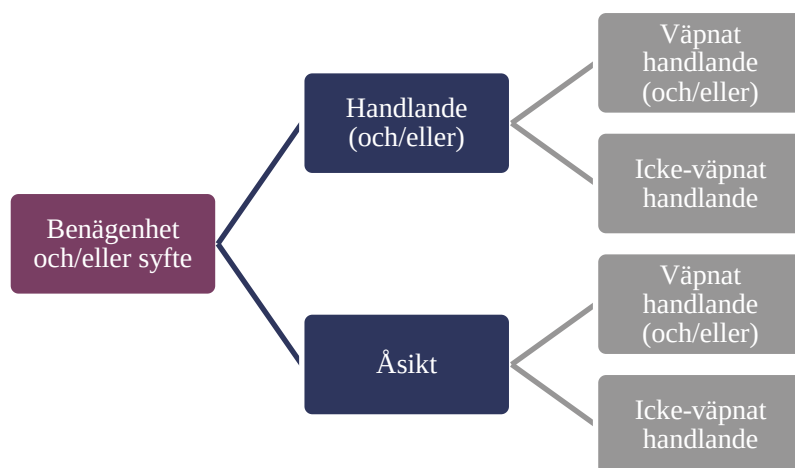
¹⁰⁷ SOU 1953:27; Andersson 1957; Modéer 1974. Förvisso hänger benägenhet (eller disposition) och syfte nära samman, men de är inte en och samma sak. En och samma benägenhet (exempelvis att ställa upp inom försvaret) kan förenas med och motiveras flera skilda syften. Omvänt kan också ett och samma syfte förenas med och ta sig uttryck i flera skilda benägenheter.

I motsats till att förstå försvarsviljan som en viljeinriktning kan begreppet också förstås i termer av orsaken eller orsakerna till denna viljeinriktning.¹⁰⁸ Denna beståndsdel torde i motsats till de nedanstående vara problematisk att förena med en förståelse av försvarsviljan som en viljeinriktning.¹⁰⁹ Exempelvis skulle orsakerna kunna bestå i omständigheter av olika slag som påverkar viljeinriktningen på antingen individ- eller grupp-nivå, som sammanhållning och tillit människor emellan. Se Figur 1 för en illustration av hur de hittills nämnda beståndsdelarna förhåller sig till varandra.

Figur 1: Försvarsvilja som viljeinriktning eller orsak till viljeinriktning.

Om försvarsviljan förstås som en viljeinriktning (i meningen benägenhet eller syfte) kan den avse såväl ett handlande¹¹⁰ som en åsikt.¹¹¹ I likhet med ovan behöver de inte utesluta varandra. Vidare kan handlandet vara av olika art. Det handlande som ska utföras eller som man kan ha åsikter om kan vara såväl ett väpnat handlande som olika former av icke-väpnat handlande. Inte heller handlingstyperna behöver utesluta varandra. Exempelvis skulle det väpnade handlandet kunna vara att under ockupation strida i en motståndsrörelse, medan det icke-väpnade handlandet skulle kunna vara att rösta på ett parti som vill upprusta landets försvar. Se Figur 2 för en illustration av hur beståndsdelarna förhåller sig till varandra.

Figur 2: Försvarsvilja som handlande och/eller åsikt.

Oavsett om försvarsviljan förstås som en viljeinriktning eller inte gäller en särskild beståndsdel vilket subjekt som berörs av försvarsviljan. Subjektet kan förstås i termer av vem som

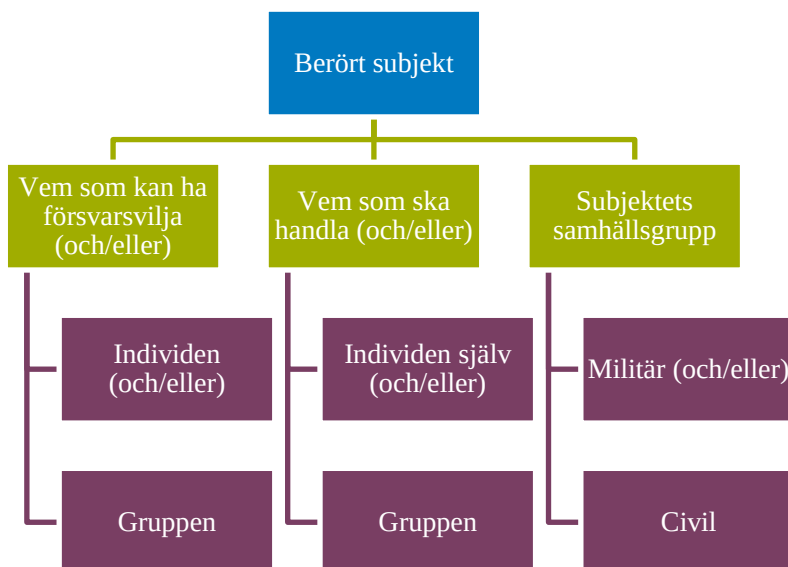
¹⁰⁸ Munck af Rosenschöld 1973 (möjligen även Andersson 1957).

¹⁰⁹ Om inte annat för att det vore språkligt förvirrande. Men det kan även ifrågasättas om en omständighet (här försvarsvilja) också kan vara sin egen orsak. Möjligen gör dock Andersson (1957) ett sådant försök till förening i sitt förslag till definition.

¹¹⁰ SOU 1953:27; Andersson 1957; Modéer 1974; Törnqvist 1975a (möjligen även Andersson 1957).

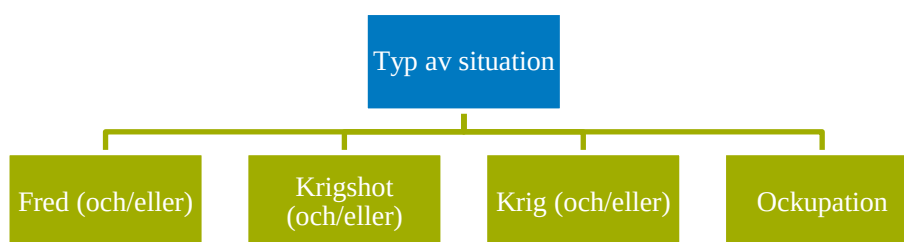
¹¹¹ Törnqvist 1975a (möjligen även SOU 1953:27; Modéer 1974).

kan ha försvarsvilja, alltså den enskilde individen¹¹² eller den grupp¹¹³ i vilken individen ingår (exempelvis truppen eller nationen Sverige). Subjektet kan även förstås i termer av vem som ska handla, alltså den enskilde individen själv¹¹⁴ eller gruppen¹¹⁵ (återigen exempelvis truppen eller nationen Sverige). Dessutom kan subjektet förstås i termer av vilken samhällsgrupp subjektet tillhör,¹¹⁶ alltså om denne tillhör en militär eller civil samhällsgrupp – exempelvis en viss civil yrkeskategori, som industriarbetare, eller civila medborgare mer allmänt. De olika subjektstyperna (och deras undertyper) behöver inte utesluta varandra. Försvarsvilja kan vara en fråga om någon, några eller alla av dem på samma gång. Se Figur 3 för en illustration av hur dessa beståndsdelar förhåller sig sinsemellan.

Figur 3: Vilket subjekt som berörs av försvarsviljan.

Slutligen gäller en särskild beståndsdel vid vilken situation som subjektet kan ha försvarsvilja.¹¹⁷ Situationerna kan åtminstone förstås i termer av fred, krigshot, krig och ockupation. I likhet med ovan behöver inte situationerna utesluta varandra. Se Figur 4 för en illustration av hur dessa beståndsdelar förhåller sig sinsemellan.

Figur 4: Vilka typer av situationer som är relevanta för försvarsviljan.

En uppdaterad definition av försvarsviljebegreppet skulle kunna ta fasta på någon, några, alla eller inga av ovan nämnda beståndsdelar. En ny definition skulle också kunna vidareutveckla beståndsdelarna. Enligt ovan gäller en beståndsdel den eller de situationer vid vilka ett subjekt kan ha försvarsvilja, däribland situationen krig. Här vill vi påminna om att de

¹¹² SOU 1953:27; Andersson 1957; Modéer 1974.

¹¹³ Andersson 1957; Törnqvist 1975a.

¹¹⁴ SOU 1953:27; Andersson 1957; Modéer 1974; Törnqvist 1975a.

¹¹⁵ Törnqvist 1975a (möjligen även SOU 1953:27).

¹¹⁶ Modéer 1974; Törnqvist 1975a.

¹¹⁷ SOU 1953:27; Modéer 1974; Törnqvist 1975a.

beståndsdelar som har diskuterats i detta avsnitt har sitt ursprung i redovisningen av definitioner av försvarsviljebegreppet inom 1900-talets psykologiska försvar. Exempelvis skulle en vidareutveckling kunna bestå i att tydliggöra att krig härvidlag åsyftas inte bara i meningen territorialförsvar av det egna landet utan även situationer där Sverige deltar i internationella insatser, bistår andra länder vid krig i närområdet eller där Sverige utsätts för någon form av icke-militär krigföring. Eventuellt skulle situationerna även kunna ligga utanför totalförsvarets ram.¹¹⁸ Även på andra sätt kan beståndsdelarna vidareutvecklas.

¹¹⁸ Elsässer 1987.

4 Försvarsviljans teoretiska betydelse

Sammanfattning: Studiens förslag till definition av försvarsviljebegreppet lyder: "Att ha försvarsvilja är att i ett försvarsrelaterat syfte vara benägen till att handla eller tycka på vissa sätt." Med att syftet är försvarsrelaterat skulle kunna avses att det har att göra med ett försvar av det egna landet mot en angripare, eller ett bidragande till landets försvarsförmåga innan ett angrepp. Kanske kan även andra syften räknas som försvarsrelaterade, särskilt med anledning av Sveriges bi- och multilaterala försvarssamarbeten.

Försvarsviljan kan förstås och har historiskt sett förståtts på en mångfald sätt. I detta kapitel argumenteras för att vissa beståndsdelar – som minimum – bör ingå i en definition av försvarsviljebegreppet.

4.1 Behövs försvarsviljebegreppet?

Innan vi presenterar vårt förslag till definition vill vi dra i handbromsen och resa frågan om begreppet försvarsvilja verkligen behövs. Det är inte självklart att så är fallet. Som påpekades av Modéer är det viktigt att veta i vilket syfte ett begrepp används och studeras. Att döma av Modéers rapport var detta syfte oklart även under det kalla kriget, då Sverige hade en fredstida myndighet för psykologiskt försvar, alltså Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar (BN) och dess efterträdare. Paradoxalt nog verkar det på Modéer som att BN ansåg att det var angeläget att studera försvarsviljan eftersom begreppet stod inskrivet i instruktionen för Statens upplysningscentral (UC) och (möjligen därför) var ett centralt begrepp inom det psykologiska försvaret. Detta snarare än att begreppet stod inskrivet i instruktionen eftersom försvarsviljan sågs som angelägen i sin egen rätt.¹¹⁹

Om detta stämmer får det väl anses ha varit ett tämligen bakvänt sätt att resonera. Hur det än förhåller sig behöver politiker och myndigheter även i dag ta ställning till syftet med att använda begreppet försvarsvilja. Visst kan det i vissa fall finnas poänger med att använda abstrakta begrepp men de kan också bidra till förvirring.

En framkomlig väg skulle kunna vara att mer konkret uttrycka vad som avses istället för att använda det abstrakta försvarsviljebegreppet. Om det exempelvis är intressant att veta hur stor andel av befolkningen som anser att Sverige bör göra väpnat motstånd vid ett militärt angrepp från främmande makt kan detta även uttryckas i klartext. Det är faktiskt inte nödvändigt att använda just begreppet försvarsvilja för detta syfte. Att tala om försvarsvilja i singularis riskerar dessutom dölja mångfalden av "försvarsviljor" – förutom det föregående, exempelvis viljan att själv delta i det väpnade motståndet. Att anse att Sverige bör göra väpnat motstånd och att vara disponerad att själv delta i detta motstånd är dock mycket skilda ting och riskerar att sammanblandas vid talet om bara "försvarsvilja".

Törnqvist underströk särskilt vikten av begreppslig precision. För att uppnå denna precision använde Törnqvist själv åtskilliga begrepp och skilde således mellan personlig och allmän försvarsvilja, motståndsvilja och motståndskraft med flera andra begrepp.¹²⁰ Vad som kan invändas mot Törnqvists resonemang är dock att den efterfrågade precisionen inte nödvändigtvis främjas av en bred uppsättning specialbegrepp. I linje med Modéer är det tvärtom möjligt att hävda att användningen av flera närliggande men ändå i sina detaljer olika begrepp snarare fördunklar än klargör.¹²¹

¹¹⁹ Modéer 1974, s. 4-5.

¹²⁰ Törnqvist 1975a, s. 21.

¹²¹ Modéer 1974, s. 3-4.

Men samtidigt som en framkomlig medelväg skulle kunna vara att mer konkret uttrycka vad som avses har försvarsviljebegreppet en numera lång historia i Sverige. Det hade tidigare en självklar plats i diskussionerna om totalförsvaret och har det även i dag – begreppet används gång efter annan i de mest inflytelserika nutida offentliga publikationerna. Det kan därför antas att begreppet fortsatt kommer att användas. Dessutom kan faktiskt användandet av abstrakta begrepp underlätta kommunikationen mellan olika aktörer. Åtminstone kan de använda det så länge begreppet ges en klar och hos berörda aktörer förankrad innebörd. Om inte annat så för att främja en konstruktiv användning av begreppet försvarsvilja argumenterar vi nedan för att vissa specifika beståndsdelar bör ingå i dess definition.

4.2 Förslag till definition av begreppet försvarsvilja

Vi är eniga med Törnqvist om vikten av begreppslig klarhet.¹²² Samtidigt torde inte klarheten vara så viktig att den övertrumfar allting annat. De ofta långa begreppsutredningarna och -diskussionerna inom det svenska beredskapssystemet tenderar att aldrig nå i mål, vilket riskerar att hämma skapandet av faktisk beredskap. Som exempel kan nämnas det omfattande arbete som har lagts ned på att reda ut begreppet samhällsviktig verksamhet. Utredningar som dessa är dessvärre ofta redan på förhand dömda att misslyckas. Skälet är att definitioner som regel bara kan vara mer eller mindre rimliga, sällan eller aldrig helt perfekta och invändningsfria. Förvirringen tilltar dessutom när de gamla begreppen – eftersom de inte längre bedöms hålla måttet – byts ut eller bryts ned i nya men dessvärre lika luddiga begrepp, som kritisk infrastruktur eller viktig samhällsfunktion.

De allra flesta definitioner spricker således vid en närmare granskning – det går nästintill alltid att finna antingen logiska brister i definitionen som sådan eller konkreta empiriska exempel som utmanar densamma. Ambitionen bör därför inte heller vara att formulera en perfekt definition av försvarsviljebegreppet. På motsvarande sätt som det finns en risk för övertro på försvarsviljans praktiska betydelse finns det nog också en risk för övertro på vad som kan åstadkommas med abstrakta begrepp. Begrepp kan dock inte i sig själva bygga försvarsförmåga utan på sin höjd bara inrikta de förmågehöjande åtgärderna. Snarare bör därför ambitionen vara att finna en definition som är tillräckligt bra (eller omvänt: inte för dålig) i förhållande till berörda aktörers praktiska behov.

Det förslag till definition av försvarsviljebegreppet som framförs nedan är avsett som en utgångspunkt för de aktörer som i enlighet med regeringens och riksdagens bestämmelser ska stärka allmänhetens försvarsvilja.¹²³ Det innebär att förslaget rimlighet måste avgöras i relation till dessa aktörers praktiska behov i arbetet. Notera också att definitionen endast avser begreppet försvarsvilja specifikt och därmed utelämnar begreppen motståndsvilja, motståndanda och motståndskraft. Vi delar Modéers uppfattning att det är bättre att endast använda ett begrepp snarare än flera olika för vad som i allt väsentligt är en och samma sak.¹²⁴ Istället för att särskilja mellan begreppen försvarsvilja (för situationen fred) och motståndsvilja (för situationen krig), exempelvis, bör man därför som vi ser det bara tala om försvarsvilja men samtidigt vid behov tydliggöra vilken situation som avses – som ”försvarsviljan i fred” respektive ”försvarsviljan i krig”. Detta utesluter givetvis inte att även andra begrepp används parallellt med försvarsviljan, åtminstone så länge dessa betecknar någonting väsentligt annorlunda än försvarsviljan.¹²⁵

Nu till studiens definitionsförslag. Vi menar att begreppet försvarsvilja, återigen som minimum, bör förstås som en benägenhet (eller disposition) till att handla eller tycka på vissa

¹²² Törnqvist 1975a, s. 21.

¹²³ En starkt försvarsvilja utgör alltså ett utpekad mål för det civila försvaret. (Prop. 2020/21:30, s. 89.)

¹²⁴ Modéer 1974, s. 3-4.

¹²⁵ Exempelvis Peterson avser med begreppet motståndskraft ”en förmåga och vilja att genomskåda, neutralisera och motarbeta främmande makts försök att påverka svensk opinion.” (Peterson 2018, s. 7.) Det är inte självklart att detta rymmer inom vårt förslag till definition av försvarsviljebegreppet och då kan det också vara motiverat att också skilja begreppen åt.

bestämda sätt och i vissa bestämda syften. Syftena bör givetvis vara försvarsrelaterade och skulle kunna ha att göra med ett faktiskt försvar av det egna landet mot en angripare, eller ett bidragande till det egna landets försvarsförmåga innan ett angrepp. Kanske kan även andra syften räknas som försvarsrelaterade, särskilt med anledning av Sveriges bi- och multilaterala försvarssamarbeten (se EU:s solidaritetsklausul, samt det särskilda partnerskapet med Nato och samförståndsavtalet om värdlandsstöd), exempelvis försvaret av Sveriges allierade och ett bidragande till dessa länders försvarsförmåga. Vi lämnar denna fråga öppen och avgränsar oss i det följande till vårt eget land.

Formellt skulle definitionen kunna formuleras som:

- Att ha försvarsvilja är att i ett försvarsrelaterat syfte vara benägen till att handla eller tycka på vissa sätt.

Formuleringen ”på vissa sätt” öppnar möjligheten för försvarsviljan att ta sig konkreta uttryck på många olika sätt. Även i andra avseenden är definitionsförslaget brett. Det tar inte ställning till huruvida handlandet är väpnat eller inte, vem som kan ha försvarsvilja och vem som ska handla. Inte heller tar det ställning till subjektets samhällsgrupp eller typ av situation. Vi ser denna breda karaktär hos definitionen som en styrka. Sveriges försvarsförmåga torde kunna främjas av flera olika sorters försvarsviljor, inte minst med tanke på den mångfald av kompetenser som krävs för ett ändamålsenligt civilt försvar. För att klargöra vilken försvarsvilja som avses kan begreppet kombineras med andra uttryck.

Men definitionen är inte hur bred som helst utan den tar ställning till åtminstone somliga beståndsdelar. Således förstås försvarsviljan som både en fråga om benägenhet och syfte, samt som en fråga om både handling och tyckande. Att försvarsviljan förstås som en benägenhet innebär att det inte egentligen är det faktiska beteendet som är avgörande för försvarsviljan, utan potentialiteten och tendensen till detta beteende. Därmed kan en person ha försvarsvilja i ett visst ögonblick utan att i samma ögonblick ge uttryck för beteendet ifråga, exempelvis att redan innan ett krig inträffar vara benägen att tjänstgöra som soldat den dag Sverige hamnar i krig med ett annat land. Vidare, då beståndsdelens syfte ingår i definitionen kan en och samma benägenhet vara uttryck för försvarsvilja i ett sammanhang men inte ett annat, beroende på om det för försvarsviljan erforderliga försvarsrelaterade syftet föreligger eller inte. Vad det kommer an på är alltså att vara benägen att handla eller tycka som man gör för att bidra till Sveriges försvarsförmåga eller faktiska försvar.

Vårt huvudsakliga skäl till att räkna just dessa beståndsdelar till försvarsviljans definition är deras historiska förankring. De har utgjort återkommande teman i tidigare inflytelserika förslag till begreppsdefinitioner, om än med delvis skiftande formuleringar. Eftersom definitionsförslaget har en explikativ definition vill vi respektera den historiska användningen av begreppet men samtidigt tydliggöra dess innebörd. Det kan dessutom noteras att eftersom försvarsviljan ses som en viljeinriktning avfärdar vi viljeinriktningens orsak som en beståndsdel i begreppsdefinitionen. Förutom det filosofiska spörsmålet om någonting också kan vara sin egen orsak blir det helt enkelt för virrigt att avse både och. Detta sätt att förstå begreppet förefaller inte heller ha varit särskilt inflytelserikt historiskt.

Vid behov av att klargöra vilken försvarsvilja som avses kan begreppet som sagt användas tillsammans med andra uttryck. Med utgångspunkt i definitionsförslaget föreslår vi tre olika typer av försvarsvilja, som alla kan antas vara viktiga för Sveriges försvarsförmåga. Medan de två första typerna är ny-gamla (gamla såtillvida att begreppskombinationerna är etablerade, nya såtillvida att innebörden är justerad av oss) är den tredje typen såvitt vi vet helt ny. Försvarsviljetyperna är följande:

- Personlig försvarsvilja
- Allmän försvarsvilja
- Understödjande försvarsvilja.

Under förutsättning att det föreligger ett försvarsrelaterat syfte, alltså försvaret av Sverige mot en angripare eller ett bidragande till landets försvarsförmåga, förstås dessa försvarsviljetyper enligt följande: Med personlig försvarsvilja avses individens benägenhet att ställa

upp som personlig resurs inom en verksamhet som ska bedrivas under höjd beredskap och krig, exempelvis genom att tjänstgöra som soldat inom Försvarsmakten eller omhänderta internflyktingar inom Röda korset. Även om den personliga försvarsviljan alltså har att göra med individens eget handlande kan den innan beredskapen höjs bara mätas indirekt genom dennes explicita åsikter till (eller: tyckande om) sitt handlande.¹²⁶

Med allmän försvarsvilja avses individens benägenhet att tycka att det egna landet bör göra motstånd om det utsätts för statlig antagonism, exempelvis genom att göra väpnat motstånd vid ett militärt angrepp. Den allmänna försvarsviljan har alltså att göra med individens tyckande om det egna nationella kollektivets handlande och kan därför till skillnad från den personliga försvarsviljan mätas på ett mer direkt sätt – just genom frågor om detta tyckande.

Med understödjande försvarsvilja, slutligen, avses allt det handlande eller tyckande som inte faller inom ramen för den personliga eller allmänna försvarsviljan, men som en individ likväl kan vara disponerad till i syfte att direkt eller indirekt bidra till det egna landets försvarsförmåga eller faktiska försvar mot en angripare. Det skulle exempelvis kunna handla om åsikten att det är viktigt med ett verkningsfullt försvar eller en acceptans av höjda offentliga försvarsutgifter. Mer indirekta bidrag till försvarsförmågan som skulle kunna förknippas med understödjande försvarsvilja är exempelvis en god hemberedskap (för att inte belasta samhällsmaskineriet och krigsansträngningarna i onödan) eller acceptans för kraftigt reducerad samhällsservice och mental tålighet för umbäranden i en krigssituation (för att inte sprida defaitism och annan dålig stämning när det verkligen gäller).

¹²⁶ Samma poäng gjordes som bekant av Carlsson i Mossbergsska utredningen: ”Intervjuer i fredstid tillåta endast en bestämning av attityder i betydelse åsikter.” (SOU 1953:27, s. 210).

5 Försvarsviljans praktiska betydelse

Sammanfattning: Det viktiga för Sveriges försvarsförmåga är hur människor betar sig, snarare än varför de handlar eller tycker på ett visst sätt. Försvarsviljan är därför av indirekt betydelse för försvarsförmågan. Dessutom är försvarsviljan bara en tänkbar motivationsgrund bland andra i sammanhanget. Förutom att byggas upp kan försvarsviljan även behöva skyddas från försök att bryta ned densamma. Både försvarsviljans byggande som dess skyddande är förenade med moraliska dilemman som kräver noggranna överväganden.

Att precisera försvarsviljans teoretiska betydelse – exempelvis på sådant sätt som föreslås i denna studie – möjliggör en nyanserad diskussion om dess praktiska betydelse för Sveriges försvarsförmåga. I detta kapitel föreslås en förklaringsmodell för hur försvarsviljan kan antas påverka denna förmåga. Dessutom diskuteras några moraliska målkonflikter som hänger samman med såväl totalförsvaret rent generellt som med det psykologiska försvarets uppgift att verka för försvarsviljan specifikt. Dessa dilemman kräver noggranna överväganden. Vi befarar dock att en övertro på försvarsviljans praktiska betydelse kan leda till att frågorna inte ges den uppmärksamhet som de förtjänar.¹²⁷

5.1 Försvarsstödjande handlande och tyckande – förslag till förklaringsmodell

Som framgår av rapporten antas försvarsviljan i flera nutida offentliga publikationer vara viktig för Sveriges försvarsförmåga. Med försvarsförmåga avser vi här (stipulativt) ett lands förmåga att uppnå vissa bestämda försvars- och/eller säkerhetsrelaterade mål. I Sveriges fall skulle målen exempelvis kunna vara de som specificeras i den nationella säkerhetsstrategin, alltså värnandet av befolkningens liv och hälsa, samhällets funktionalitet samt förmågan att upprätthålla olika grundläggande värden – något som i strategin bedöms kräva att landets politiska oberoende och självständighet kan säkras och att den territoriella integriteten kan upprätthållas.¹²⁸ Även andra närliggande mål är relevanta i sammanhanget, däribland de av regeringen formulerade målen för totalförsvaret:

Det övergripande målet för totalförsvaret ska vara att ha förmåga att försvara Sverige mot väpnat angrepp och värna vår säkerhet, frihet, självständighet och handlingsfrihet. Verksamhet inom totalförsvaret ska kunna bedrivas enskilt och tillsammans med andra, inom och utom landet.¹²⁹

Om försvarsviljebegreppet förstås enligt vårt förslag till definition kan visserligen försvarsviljan antas vara viktig för försvarsförmågan. Närmare bestämt kan försvarsviljan vara viktig genom subjektets benägenhet till ett handlande eller tyckande som främjar en ökad försvarsförmåga, exempelvis genom villigheten att genomgå grundläggande militär utbildning inom ramen för värnplikten (ett handlande) eller åsikten att mer offentliga resurser bör läggas på beredskapen (ett tyckande). Människor kan dock ha många syften med att handla eller tycka på ett sådant sätt att försvarsförmågan främjas. Just detta handlandets och tyckandets syfte är enligt vår mening en beståndsdel som bör ingå i försvarsviljans definition. Det kan råda delade meningar om vilket eller vilka syften som är relevanta i sammanhanget av försvarsviljan, men i någon mening torde syftet behöva vara just att främja landets försvarsförmåga eller faktiska försvar mot en angripare.

Samtidigt är det för försvarsförmågan inte viktigt vilka syften som underbygger och motiverar ett visst beteende – det viktiga är det försvarsstödjande handlandet och tyckandet

¹²⁷ Kapitlet baseras delvis på en tidigare publicerad artikel: Wedebrand, Christoffer och Johansson, Bengt 2020. ”Allmänhetens försvarsvilja”. Kungl. Krigsvetenskapsakademiens Handlingar och Tidskrift. Kungl. Krigsvetenskapsakademien. Nr 2/2020, s. 20-23.

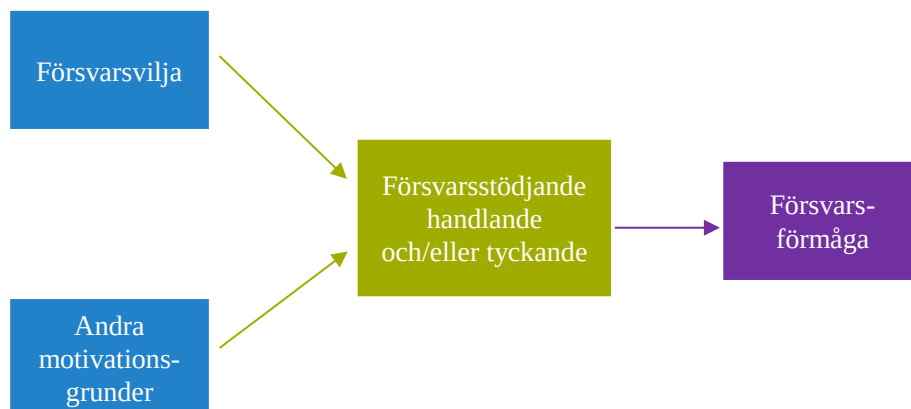
¹²⁸ Regeringskansliet 2017, s. 6.

¹²⁹ Prop. 2020/21:30, s. 86.

som sådant. I detta sammanhang är försvarsviljan på sin höjd en bland flera tänkbara motivationsgrunder. Exempelvis skulle en person kunna vara benägen att gå till jobbet inom samhällsviktig verksamhet i en krigssituation i syfte att bidra till Sveriges försvar. Rimligen vore detta ett uttryck av försvarsvilja givet begreppets föreslagna innebörd ovan. Personen i fråga skulle dock även kunna gå till jobbet till följd av ekonomiska hänsyn, på grund av grupptryck eller därför att det helt enkelt känns meningsfullt i den hotfulla och kaotiska tillvaro som kriget innebär. Rimligen vore inte detta ett uttryck för försvarsvilja, helt enkelt eftersom det för försvarsviljan erforderliga syftet saknas. Handlandet är dock ett och detsamma i de båda fallen. I båda fallen bidrar därför personen i lika grad till landets försvar.

På motsvarande sätt skulle en soldat kunna vara benägen att bekämpa en invaderande fiende i syfte att försvara Sverige. Rimligen vore detta ett uttryck av försvarsvilja. Soldatens främsta motiv skulle dock även kunna vara att skydda sitt eget och sina kamraters liv. Även om detta senare vore en mycket naturlig reaktion är det tveksamt om det är ett uttryck av försvarsvilja.¹³⁰ Återigen är dock handlandet ett och detsamma i de båda fallen varför personen i lika grad bidrar till landets försvar.

Av detta följer att försvarsviljan endast bör antas vara av indirekt betydelse för försvarsförmågan. Av direkt betydelse är istället det försvarsstödande handlandet och tyckandet som sådant. Detta handlande och tyckande kan men måste inte motiveras av försvarsviljan. Annorlunda uttryckt är försvarsviljan bara en tänkbar motivationsgrund bland flera för det försvarsstödande handlandet och tyckandet. Försvarsviljans indirekta praktiska betydelse för försvarsförmågan illustreras nedan:

Figur 5: Försvarsviljans indirekta praktiska betydelse.

Om försvarsviljan bara är en möjlig motivationsgrund bland flera för det direkt betydelsefulla försvarsstödande handlandet och tyckandet följer att försvarsviljan inte utan vidare kan tillskrivas en avgörande praktisk betydelse för alla delar av totalförsvaret. Det är rentav möjligt att andra motivationsgrunder är viktigare i vissa sammanhang. Vid närmare eftertanke är det därför oklart hur viktig försvarsviljan egentligen är, även om den förstås kan antas vara viktig i sammanhanget. För ett försvarsstödande handlande och tyckande skulle det kunna vara lika effektivt att vidta andra åtgärder än att främja just försvarsviljan. Om exempelvis målet är att förmå människor som arbetar inom samhällsviktiga verksamheter att gå till jobbet även under krig är det kanske viktigare att säkerställa fungerande betalningsfunktioner (så att de kan få lön), ett drägligt utbud i dagligvaruhandeln (så att de kan ställa fram mat på bordet) och en fungerande barnomsorg (så att de inte behöver stanna

¹³⁰ Givetvis är även självförsvar en form av försvarsrelaterat syfte, men inte i den mening som uttrycket används i denna rapport. Exemplet sätter fingret på att även andra åtgärder kan behöva vidtas än att höja försvarsviljan om målet är att förmå människor att agera på försvarsstödande sätt. I detta fall är det kanske lika viktigt – eller viktigare – att skapa en god kamratanda bland truppernas medlemmar.

hemma med barnen) med mera¹³¹ Just landets försvar och försvarsviljan behöver inte vara människors främsta bekymmer och motivationsgrund – inte ens i krig.

5.2 Moraliska målkonflikter

Totalförsvaret aktualiserar en rad moraliska frågor. Dessa frågor har bäring även på det psykologiska försvaret eftersom det utgör en del av detta totalförsvar. De moraliska frågorna skulle också kunna betecknas som målkonflikter eftersom de ställer olika värden – som alla kan anses vara sanna eller rimliga – mot varandra. Sällan eller aldrig finns det något självklart, förment objektivt och rationellt, sätt att lösa dessa dilemman på. Tvärtom måste lösningarna alltid grundas i de värden som varje aktör själv – alltså subjektivt – anser väga tyngst. Målkonflikterna kan inte lösas på ett värdenetralt teknokratiskt sätt.

Men samtidigt som lösningarna måste vara subjektiva kan totalförsvaret aldrig reduceras till att bara vara en fråga om subjektiv privatmoral. Dels eftersom totalförsvarets utformning bestäms av våra gemensamma demokratiska institutioner. Dels eftersom totalförsvaret på en mångfald sätt påverkar hela samhällsgemenskapen. Det senare sker såväl genom de krav som totalförsvaret ställer på samhällets medlemmar, genom värnplikt och på andra sätt, som genom de åtgärder av olika slag som totalförsvarsaktörerna vidtar eller inte vidtar. Apropå det sistnämnda: Vem ska exempelvis få nödhjälp och inte under en krigssituation, när behoven är stora men resurserna tryter? I dessa båda meningar (det vill säga den demokratiska processen respektive samhällsgemenskapen) är totalförsvaret i varje läge en för befolkningen gemensam moralisk angelägenhet, alltså en fråga om samhällsmoral.

5.2.1 Målkonflikter inom totalförsvaret i stort

En av de moraliska frågor som aktualiseras av totalförsvaret gäller enkelt uttryckt vems intressen som ska väga tyngst – individens eller samhällsgemenskapens (som den formuleras genom de politiska institutionerna, som regering och riksdag). På ett konkret sätt aktualiseras denna fråga i avvägningen mellan medborgarnas rättigheter och skyldigheter.

Föreställningen att varje medborgare har särskilda skyldigheter gentemot samhället – inklusive totalförsvaret – kommer till särskilt tydligt uttryck i Sveriges plikttagstiftning. Enligt lag (1994:1809) om totalförsvarsplikt är totalförsvaret en angelägenhet för hela befolkningen varför varje svensk medborgare mellan 16 och 70 år är totalförsvarspliktig. Det innefattar en skyldighet att tjänstgöra inom totalförsvaret i den omfattning som kroppskraft och hälsotillstånd tillåter.¹³² Även de offentliga publikationerna på totalförsvarsområdet genomsyras av en föreställning om varje medborgares skyldigheter. Exempelvis Försvarsberedningen understryker att totalförsvaret kräver personliga insatser:

Under högsta beredskap och krig är totalförsvar all samhällsverksamhet som då ska bedrivas. Att försvara Sverige och värna vår säkerhet, frihet, självständighet och handlingsfrihet är inte enbart en militär uppgift utan ett ansvar för hela samhället som ytterst kräver befolkningens personliga insatser.¹³³

Samtidigt finns det i Sverige djupt rotade föreställningar om varje enskild medborgares (rentav varje mänsklig individs) rättigheter. Det stadgas åtskilliga ”grundläggande fri- och rättigheter” i Regeringsformen.¹³⁴ Även mera allmänt, alltså inte bara i juridisk utan också i vidare moralisk mening, finns det en djupgående föreställning om varje individs rättigheter som kommer till uttryck inom olika områden.¹³⁵ Moraliska principer som individens rätt till självbestämmande åberopas inte minst på det medicinsk-etiska området.¹³⁶ Förvisso finns

¹³¹ Kanske kan omständigheter som dessa även utgöra kausala förutsättningar för försvarsviljan.

¹³² Lag (1994:1809) om totalförsvarsplikt, 1 kap. § 1-3.

¹³³ Försvarsberedningen 2017, s. 79.

¹³⁴ Kungörelse (1974:152) om beslutad ny regeringsform, 2 kap.

¹³⁵ Forskningsprojektet World Values Survey har återkommande visat hur svenskarna sticker ut jämfört med andra befolkningar bland annat med avseende på den vikt vi tillskriver individens frihet, se exempelvis: www.iffs.se/world-values-survey. Hämtad 2021-04-21.

¹³⁶ Som ett bland många tänkbara exempel, se: Statens medicinsk-etiska råd 2019. Livstecken efter sen abort. Smer rapport 2019:1, s. 66-67.

det visst utrymme för självbestämmande även inom totalförsvaret. Exempelvis öppnar plikttagstiftningen för att totalförsvarspliktiga med en ”allvarlig personlig övertygelse rörande bruk av vapen mot annan” inte får utbildas till befattningar förenade med sådant bruk av vapen eller mot sin vilja skrivas in för tjänstgöring inom Försvarsmakten.¹³⁷ Likväl betraktas dessa personer som totalförsvarspliktiga och kan därför behöva tjänstgöra inom totalförsvaret på andra sätt. Rätten till självbestämmande är således inte absolut.

Lösningen av en målkonflikt som denna, där två omfattade värden kommer i konflikt med varandra, behöver avgöras i relation till mer grundläggande moraliska övertygelser. Antingen genom hänvisning till något hierarkiskt överordnat värde (som intressena, rättigheterna och skyldigheterna ska tjäna) eller helt enkelt genom en principiell uppfattning om vilket av värdena som väger tyngst när de råkar i konflikt. Olika politisk-moraliska tanketraditioner ger härvidlag olika lösningsförslag. Utifrån ett liberalt perspektiv å ena sidan, där individen står i fokus och ses som primär i förhållande till samhällsgemenskapen, ligger det nära tillhands att ta ställning för just individens intressen och rättigheter. Utifrån ett kommunitaristiskt orienterat perspektiv å andra sidan, som snarare betonar individens beroende av och tillhörighet till samhällsgemenskapen, ligger det omvänt mer nära tillhands att ta ställning för samhällsgemenskapens intressen och individens skyldigheter.¹³⁸

Förvisso går det att argumentera för att även ett liberalt perspektiv är förenligt med en stark föreställning om varje medborgares eller individs skyldigheter. Som det uttrycks i Sveriges nationella säkerhetsstrategi är målen för vårt lands säkerhet bland annat just att värna grundläggande värden som de mänskliga fri- och rättigheterna.¹³⁹ Det kan därför anses vara ett uttryck för en själv motsägelse att insistera på ett strikt individ- och rättighetsfokuserat liberalt perspektiv, eftersom något sådant i praktiken skulle kunna undergräva själva den liberala samhällsordningen. Ur detta perspektiv kräver möjligheten att tillvarata ens intressen som individuell medborgare att man även åtar sig ett antal skyldigheter. Ett argument i denna anda anfördes redan av filosofen Thomas Hobbes på 1600-talet. Som Hobbes skrev i sin bok *Leviathan* vore människans liv utan en etablerad samhällsordning: ”solitary, poor, nasty, brutish, and short”.¹⁴⁰ Även om individen mister något av sin frihet genom att underordna sig i samhällsgemenskapen är därför dennes rättigheter likväl större i en sådan situation än i ett förpolitiskt kaotiskt naturtillstånd.

Syftet med utläggningen ovan har endast varit att illustrera hur målkonflikter som dessa sällan har några självklara, förment objektiva och rationella, lösningar. Givetvis finns det åtskilligt fler relevanta perspektiv att resonera kring. Förvisso är målkonflikten mellan individens och samhällsgemenskapens intressen på intet sätt ny. Som framgår av citatet från Hobbes har frågan diskuterats sedan århundraden. Men det gör den inte mindre aktuell, i synnerhet som Sveriges totalförsvarsplanering nu har återupptagits. Det kan åtminstone antas att det skyldighetscentrerade förhållningssätt som präglar totalförsvaret i dag är främmande för många medborgare. Det kan också antas att flera myndigheter saknar vana av att reflektera moraliskt över det ansvar och de befogenheter som totalförsvaret ger dem. Spänningsförhållandet mellan individens och samhällsgemenskapens intressen, mellan den individuella medborgarens rättigheter och skyldigheter, återkommer på särskilda sätt även inom det psykologiska försvaret.

5.2.2 Målkonflikter inom det psykologiska försvaret specifikt

En uppgift för det psykologiska försvaret var historiskt att verka för befolkningens försvarsvilja. Förmodligen kommer det att vara en uppgift även för ett framtida psykologiskt försvar. Regeringen har rentav upphöjt försvarsviljans stärkande till ett utpekad mål för det civila försvaret: ”Målet för det civila försvaret ska vara att ha förmåga att [...] upprätthålla

¹³⁷ Lag (1994:1809) om totalförsvarsplikt, 3 kap. § 21.

¹³⁸ För en diskussion om kommunitarism och liberalism, se: Stanford Encyclopedia of Philosophy 2020.

”Communitarianism”. <https://plato.stanford.edu/entries/communitarianism/>. Hemsida besökt 2020-12-11.

¹³⁹ Regeringskansliet 2017.

¹⁴⁰ Hobbes, Thomas 1651. *Leviathan*. Reprinted from the edition of 1651. Oxford University Press, London, s. 97.

samhällets motståndskraft mot externa påtryckningar och bidra till att stärka försvarsviljan [...]”.¹⁴¹ Att verka för försvarsviljan kan kräva att den inte bara byggs upp över tid utan också skyddas vid behov. Alltså, förutom att bara byggas kan försvarsviljan även behöva skyddas från olika aktörers försök att bryta ned den, bland annat genom främmande maktspåverkansoperationer. Försvarsviljans byggande och skyddande är dock förenade med ett antal moraliska frågor – eller målkonflikter – som kräver noggranna överväganden för att inte viktiga värden ska sättas på spel.

Försvarsviljans byggande

Vad gäller uppbyggandet av försvarsviljan kan det tänkas ske på flera skilda sätt. Visserligen argumenterar vi i denna studie för att försvarsviljan bör förstås i termer av en viljeinriktning snarare än denna viljeinriktnings orsaker. Men därmed är inte sagt att det är irrelevant med kunskap om dessa orsaker. Tvärtom bör de åtgärder som vidtas för att bygga upp försvarsviljan stärka de omständigheter som ökar försvarsviljan och motverka de omständigheter som minskar densamma – vilket kräver kunskap om orsakerna.

Hypotetiskt kan antas att inte alla de åtgärder som kan vidtas för att bygga upp försvarsviljan enbart behöver ha att göra med försvaret specifikt. Tvärtom torde de nog ofta vara av en bredare samhällslig betydelse. Om exempelvis försvarsviljan visar sig främjas av omständigheter som sammanhållning och förtroende människor emellan, eller en god levnadsstandard, kan dessa omständigheter anses vara viktiga att stärka inte bara av försvarsrelaterade skäl utan också eftersom de är värdefulla i sin egen rätt. Just förtroende och tillit ses som instrumentellt viktiga omständigheter för försvarsviljan i flera nutida policydokument, vilket vi återkommer till nedan.¹⁴²

Att kunna bygga försvarsvilja genom att skapa ett samhälle som upplevs värdefullt – annorlunda uttryckt skyddsvärt – av dess medlemmar, vore givetvis önskvärt ur flera perspektiv. Men samtidigt behöver inte värden som de ovan nämnda och värdet av försvarsvilja nödvändigtvis harmoniera med och ömsesidigt stärka varandra. För även om samhället utvecklas i en positiv riktning och upplevs som värdefullt är det inte självklart att dess medlemmar är beredda att göra avkall på sina individuella intressen till förmån för den större samhällsgemenskapens. Ökad levnadsstandard skulle tvärtom kunna leda till framväxten av mer individcentrerade värderingar och en minskad vilja att uppoffra sig för det gemensamma – med en minskad försvarsvilja som följd. I en studie av Ronald Inglehart med flera argumenterar forskarna för att människor i mer utvecklade samhällen – i meningen präglade av existentiell säkerhet, goda levnadsförhållanden och större möjligheter till självförverkligande – tenderar att vara mindre benägna att offra sina liv i krig (dock verkar Sverige och de övriga nordiska länderna inte riktigt passa in i den teorin).¹⁴³

Åtminstone somliga av de åtgärder som vidtas för att främja försvarsviljan kan alltså visa sig underminera densamma. Det är därför inte lämpligt att, vilket verkar vara fallet i flera nutida offentliga publikationer, helt sonika utgå från att värdet av försvarsvilja alltid harmonierar med andra värden.

På motsvarande sätt som främmande makt genom påverkanskampanjer kan söka försvaga försvarsviljan kan därför även försvarsviljans byggande komma att kräva dylika kampanjer men med omvänt syfte. Detta väcker moraliska frågor gällande om, när och i vilken grad det är legitimt för de offentliga institutionerna att söka påverka medborgarnas prioriteringar, bort från det snäva egenintresset till samhällets intresse i stort. Om särskilda åtgärder ska vidtas för att bygga upp försvarsviljan krävs därför överväganden om vems intressen som väger tyngst – individens eller samhällsgemenskapens.

¹⁴¹ Prop. 2020/21:30, s. 89.

¹⁴² Se till exempel Försvarsmakten och Myndigheten för samhällsskydd och beredskap 2016; Försvarsberedningen 2017; Statskontoret 2017; Peterson 2018; SOU 2020:29.

¹⁴³ Inglehart, Ronald F. et al. 2015. "Declining willingness to fight for one's country: The individual-level basis of the long peace". *Journal of Peace Research*, 52:4, 418-434.

Försvarsviljans skyddande

Åtgärder för att bygga upp försvarsviljan kan vidtas oberoende av om landet utsätts för informationspåverkan från främmande makt eller inte. När väl sådana påverkansförsök sker kan försvarsviljan även behöva skyddas förutom att bara byggas. Men i likhet med försvarsviljans byggande är dess skyddande förenat med moraliska frågor.

I flera offentliga publikationer framhålls att det psykologiska försvaret ska säkerställa ett öppet och demokratiskt samhälle med åsiktsfrihet och fria medier. Dessa värden ses som viktiga för allmänhetens förtroende och därför också för försvarsviljan. Dessutom ses det för allmänhetens försvarsvilja som viktigt med ökad kunskap, bland annat genom ett öppet samhälle med fria medier. Exempelvis menar regeringen att det psykologiska försvaret ska syfta till att ”så långt det är möjligt under störda förhållanden, säkerställa ett öppet och demokratiskt samhälle med åsiktsfrihet och fria medier”, vilket antas bidra till ”att öka befolkningens risk- och krismedvetenhet, motståndanda och försvarsvilja”.¹⁴⁴ Vidare som exempel menar Statskontoret att försvarsviljan inom ramen för ett psykologiskt försvar kan ”stärkas genom att öka kunskaperna om totalförsvaret och säkerhetspolitiken”.¹⁴⁵

Det går dock att ifrågasätta om sådant som fria medier och ökad kunskap verkligen alltid främjar försvarsviljan. Ätminstone hypotetiskt kan dessa värden somliga gånger antas kollidera med värdet av försvarsvilja. Exempelvis om det – i en föreställd framtida krigssituation – av journalistiska granskningar klart framgår för allmänheten att Sverige saknar erforderlig militär förmåga och att landet inte kan upprätthålla sina samhällsviktiga verksamheter. På motsvarande sätt skulle även främmande makt kunna sprida i sak korrekt men samtidigt misskrediterande information som en del av en påverkansoperation.

Förvisso torde ökad kunskap om Sveriges försvarsförmåga också kunna öka försvarsviljan. Men samtidigt kan det antas att detta förutsätter, eller i varje fall påverkas av, att landet faktiskt också har en god försvarsförmåga. Att helt sonika anta att värdet av kunskap, liksom demokratiska värden som öppenhet och fria medier, alltid harmonierar med och ömsesidigt stärker värdet av försvarsviljan är att göra det väl enkelt för sig.

Försvarsviljans skyddande väcker således den moraliska frågan om vilken information som det psykologiska försvaret ska bemöta. Det vill säga om det psykologiska försvaret endast ska bemöta falsk eller även i sak korrekt information. Denna fråga torde kunna bli mycket påtaglig för de aktörer som ska verka inom det nya psykologiska försvaret. Ska det aktörerna stillatigande se på om i sak korrekta men samtidigt misskrediterande uppgifter sprids – även i krig? Om inte, hur bör då uppgifterna bemötas?

Även försvarsviljans skyddande kräver således reflektion och diskussion om vilka värden som väger tyngst – däribland värdet av upplysta och kritiskt tänkande medborgare, försvarsviljan och den nationella suveräniteten. Även här är det i viss mån en fråga om vems intressen som väger tyngst – individens eller samhällsgemenskapens. Kunskapsfrågan är för övrigt även relevant i sammanhanget av försvarsviljans byggande. Om försvarsviljans skyddande väcker frågor om vilken information som ska bemötas väcker dock byggandet frågor om vilken information som ska förmedlas. Det vill säga om politiker och myndigheter endast ska förmedla fördelaktig information om Sveriges försvar eller tvärtom allsidigt också berätta om försvarets brister.

Diskussion om allmänhetens förtroende utifrån ett moraliskt perspektiv

Inom flera nutida policytexter antas allmänhetens förtroende vara viktigt för försvarsviljan. Med förtroendet avses inte bara tilliten till de offentliga institutionerna utan även den mellanmännsliga tilliten. Försvarsberedningen skriver exempelvis att ett ”samhälle som håller ihop, med förtroende för statsledning och myndigheter samt tillit människor emellan

¹⁴⁴ Prop. 2014/15:109, s. 10. I Prop. 2020/21:30 förekommer dylika formuleringar: ”Ett starkt psykologiskt försvar skapar förutsättningar för att värna det öppna och demokratiska samhället, den fria åsiktsbildningen samt Sveriges frihet och oberoende och att säkerställa befolkningens försvarsvilja” (s. 129-130).

¹⁴⁵ Statskontoret 2017, s. 25.

är [...] viktiga faktorer för att kunna motstå påverkan och säkerställa försvarsviljan.”¹⁴⁶ Peterson å sin sida ser det som ”[g]rundläggande för det psykologiska försvaret i en demokrati [...] att medborgarnas motståndskraft hänger samman med förtroendet för det demokratiska systemet.”¹⁴⁷ I linje med detta skriver även Statskontoret att ”[a]ktiviteter som syftar till att öka förtroendet för staten, myndigheter och demokratiska institutioner” kan öka befolkningens motståndskraft och försvarsvilja.¹⁴⁸

Det kan finnas anledning att ägna denna förtroendenaspekt särskild uppmärksamhet ur ett moraliskt perspektiv. Om försvarsviljan är viktig, och om förtroendet är viktigt för försvarsviljan, så följer att det är viktigt att på olika sätt verka för detta förtroende. Det går dock att ifrågasätta om det alltid är värdefullt med högt förtroende, liksom det går att ifrågasätta hur politiker och myndigheter på ett legitimt sätt kan verka för ett ökat förtroende.

När det gäller förtroendets värde är det möjligt att på en principiell nivå argumentera för att förtroende är någonting som bör förtjänas. Att åtnjuta förtroende är ur detta perspektiv någonting värdefullt om en aktör förtjänar det, men mindre värdefullt eller värdelöst om aktören inte har gjort sig förtjänt detsamma. Att åtnjuta men inte förtjäna förtroende kan rentav tänkas vara någonting djupt destruktivt eftersom förtroendet i sådana fall kan missbrukas. Givet denna utgångspunkt behöver det inte vara negativt att allmänheten i en teoretisk situation saknar förtroende för regeringen och myndigheterna. Tvärtom skulle det kunna betraktas som någonting positivt. Kanske skulle det rentav kunna vara ett uttryck av att andra värden föreligger, som en kritiskt tänkande och bildad allmänhet? Kanske skulle det även kunna vara ett utslag av en långsiktig och beständig försvarsvilja?

Vi menar förstås inte att lågt förtroende är någonting eftersträvarsvårt men anser att det går att ifrågasätta föreställningen att ett högt förtroende alltid är någonting bra och omvänt att ett lågt förtroende av nödvändighet är dåligt. Saken torde bero på omständigheterna. Förvisso är ett högt förtroende många gånger värdefullt, inte bara för totalförsvaret utan av flera andra skäl. Men det skulle under vissa betingelser också kunna vara värdefullt med ett lågt förtroende, bland annat eftersom det kan motivera politiska förändringar. Exempelvis skulle ett lågt förtroende för försvaret kunna motivera satsningar på försvaret, medan ett oförtjänt högt förtroende skulle kunna leda till att ett undermåligt försvar fortsatt består.

Vad gäller hur politiker och myndigheter på ett moraliskt godtagbart sätt kan verka för ett ökat förtroende går det att återknyta till uppfattningen att förtroende är någonting som bör förtjänas. I ett allt mer kommunikativt samhälle kan det ligga nära till hands att verka förtroendehöjande just genom kommunikation. Exempelvis Statskontoret, som i sin rapport framhåller förtroendet som viktigt för det psykologiska försvaret och försvarsviljan, menar att försvarsviljan skulle kunna ”stärkas genom att öka kunskaperna om totalförsvaret och säkerhetspolitiken”.¹⁴⁹ Men eftersom en allsidig kunskapsförmedling (som inte bara framställer försvaret i positiv dager utan också berättar om dess brister) kan komma att underminera försvarsviljan finns en risk att strategierna antar formen av inhemsk informationspåverkan eller propaganda. Om förtroende är någonting som bör förtjänas kan en moraliskt mer godtagbar strategi istället vara att låta handlingarna tala för sig själva, exempelvis just genom att bygga upp ett ändamålsenligt totalförsvar med en försvarsförmåga att räkna med och som därför vinner allmänhetens förtroende.

Avslutningsvis om de moraliska målkonflikterna

Det psykologiska försvaret, inklusive åtgärderna för att stärka försvarsviljan, är givetvis förenat med åtskilligt fler moraliska frågor än de som nu har diskuterats. Oavsett vilka så kräver frågorna noggranna överväganden. Därför är det viktigt att inte okritiskt acceptera påståendena om försvarsviljans avgörande praktiska betydelse.

¹⁴⁶ Försvarsberedningen 2017, s. 45.

¹⁴⁷ Peterson 2018, s. 23.

¹⁴⁸ Statskontoret 2017, s. 12.

¹⁴⁹ Statskontoret 2017, s. 25.

6 Avslutande diskussion

Det pågår en febril aktivitet inom den svenska beredskapen. 2015 och 2020 års försvarsbeslut har tillsammans med en allmänt ökad medvetenhet om hotet från statlig antagonism satt i rullning en historisk expansionsprocess av totalförsvaret. En viktig inspirationskälla i dagens totalförsvarsplanering är de historiska erfarenheterna och tillvägagångssätten på området. Det är i detta sammanhang som försvarsviljebegreppet och verksamheten psykologiskt försvar har aktualiserats.

De senaste årens propositioner, statliga offentliga utredningar och övriga analyser på totalförsvarsområdet har haft ett stort fokus på de statliga myndigheterna. Försvarsviljan är därför ett mycket intressant perspektiv eftersom det flyttar uppmärksamheten från de högsta offentliga organisationsnivåerna till den allmänhet som i grund och botten utgör Sverige och som möjliggör all den verksamhet som bedrivs inom landet – inklusive totalförsvaret. Att fokusera på försvarsviljan innebär med andra ord en rörelse från det övergripande och tämligen abstrakta till det jordnära och konkreta. Rimligen är det just detta som förklarar det stora intresset för försvarsviljan, såväl idag som historiskt. Ett totalförsvar som existerar bara på papperet i form av organisationsscheman och handlingsplaner – eller i form av upplagrad materiel – vore som en motor utan bränsle. Utan människor som deltar i totalförsvaret skulle allt stå stilla och det skulle inte finnas något totalförsvar att tala om.

Intresset för försvarsviljan återspeglar således i grund och botten en viktig insikt. Vi ifrågasätter inte att försvarsviljan kan ha en stor betydelse för Sveriges totalförsvar och försvarsförmåga – till och med riktigt stor betydelse. Men som vi har argumenterat för i denna rapport är det samtidigt viktigt att inte överbetona försvarsviljans roll.

På grundval av ett historiskt källmaterial har vi i denna studie försökt att precisera försvarsviljans teoretiska betydelse och därigenom även dess betydelse i praktisk mening. Även om det inte heller tidigare fanns någon konsensus kring begreppets innebörd har likväl vissa beståndsdelar återkommit i förslagen till försvarsviljebegreppets definition. Framförallt verkar försvarsviljan tidigare ha förståtts som en viljeinriktning, såväl i meningen en benägenhet till att handla eller tycka på vissa sätt som att göra detsamma med syftet att uppnå vissa ändamål. Det är därför också dessa betydelsemoment som vi har tagit fasta på i förslaget till definition:

- Att ha försvarsvilja är att i ett försvarsrelaterat syfte vara benägen (eller disponerad) till att handla eller tycka på vissa sätt.

Det försvarsrelaterade syftet skulle kunna bestå i att bidra till ett faktiskt försvar av det egna landet mot en angripare, eller mer allmänt ha att göra med ett bidragande till det egna landets försvarsförmåga. I övrigt lämnas definitionen öppen, vilket innebär att begreppet är tillämpligt både på olika typer av subjekt (individer eller grupper, militära eller civila, och så vidare), situationer (som fred, gråzon eller krig) och typer av antagonism (väpnad eller icke-väpnad).

En definition som denna ger vid handen att försvarsviljan som mest kan ha en indirekt betydelse för Sveriges försvarsförmåga. Vad som i första hand spelar roll för denna förmåga är hur människor handlar och vad de tycker – inte egentligen varför de beter sig på detta sätt. Försvarsviljan är bara en bland flera tänkbara motivationsgrunder. Detta behöver heller inte vara ett problem. Om målet är att stärka Sveriges försvarsförmåga kan det förvisso vara relevant att verka för en stark försvarsvilja hos allmänheten – just eftersom denna vilja kan disponera människor till ett försvarsstödjande handlande och tyckande. Men det kan vara lika viktigt att befrämja detta beteende även på andra sätt. Rikets försvar behöver inte vara människors främsta bekymmer, inte ens vid krig.

Även av andra skäl är det angeläget att inte överbetona försvarsviljans roll. För det första eftersom en sådan överbetoning riskerar att leda till politiska genvägar vid totalförsvarets återuppbyggnad. Om totalförsvaret likt fågel Fenix ska lyckas stiga ur sina askor och bli ändamålsenligt nog att kunna möta ett krig kommer det att krävas omfattande offentliga

investeringar. Detta kräver i sin tur en politisk långsiktighet som består över konjunkturcyklerna. I detta sammanhang lär det inte räcka med en aldrig så stark försvarsvilja. Denna mentala dimension av totalförsvaret kommer att stå sig slätt om inte också investeringar har gjorts i hård materia som militära vapensystem och robust civil infrastruktur. En övertro på försvarsviljan torde kunna leda till att dessa investeringar skjuts på framtiden till förmån för billigare lösningar, som informationskampanjer eller inrättandet av nya byråkratiska strukturer.

För det andra är det inte en oproblematisk sak att verka för försvarsviljan. Tvärtom aktualiserar ett sådant arbete flera målkonflikter av moralisk art. Dessa dilemman har inte några självklara lösningar utan fordrar en eftertänksam och nyanserad reflektion. Det vore en illusion att tro att målkonflikterna kan lösas på ett teknokratiskt, helt enkelt objektivet och rationellt, sätt. En övertro på försvarsviljan kan leda till att dessa målkonflikter inte ges den uppmärksamhet och reflektion som de förtjänar.

Målkonflikterna är mångfacetterade och i denna rapport har vi bara skrapat på ytan. Försvarsviljans byggande aktualiserar bland annat frågor om när och i vilken grad det är moraliskt legitimt för statsmakterna att påverka människors preferenser. En historiskt sett hävdvunnen uppgift för det psykologiska försvaret har varit att motverka främmande makts propaganda, eller informationspåverkan. Det går dock att ifrågasätta om inte ett riktat arbete från myndigheterna med syfte att stärka försvarsviljan också skulle kunna innebära en sådan påverkan. Åtminstone torde arbetet kunna ta sig sådana former. Möjligen vore detta legitimt, möjligen inte. Det finns som vi ser det inte några självklara svar. Klart är dock att frågan behöver begründas ordentligt innan det försvarsviljehöjande arbetet drar igång.

Även försvarsviljans skyddande väcker moraliska frågor. I detta sammanhang inte minst frågan om vilken information som det psykologiska försvarets aktörer ska bemöta. Ett sätt för främmande makt att påverka svensk opinion och försvarsvilja är förstås att sprida falska uppgifter, exempelvis om Sveriges försvarsförmåga. Kanske vore det mindre problematiskt att bemöta och peka ut dessa uppgifter för de falskarierna de är. Men försvarsviljan torde också kunna försvagas av helt sanna uppgifter, exempelvis om det under kris eller krig framgår för gemene man att Sverige saknar ändamålsenlig försvarsförmåga. Följaktligen kan även sådana i sak riktiga men samtidigt misskrediterande uppgifter komma att spridas av främmande makt i propagandasystemen. Det kan också vara fallet att dylika brister inom beredskapen påtalas i journalistiska granskningar, eller på andra sätt. Hur bör det psykologiska försvarets aktörer förhålla sig när sådana visserligen korrekta men för försvarsviljan förment negativt inverkan informationer sprids? Ska aktörerna stillatigande se på – även i krig?

Några av det gamla totalförsvarets försvarsviljetänkare skilde mellan den allmänna och den personliga försvarsviljan. Enkelt uttryckt ansågs skillnaden dem emellan bestå i att den allmänna försvarsviljan hade att göra med åsikter om nationens agerande medan den personliga försvarsviljan hade att göra med individens eget handlande. Denna distinktion tror vi kan komma till praktisk nytta inom det psykologiska försvaret, vid både mätningar av och försök att bygga och skydda försvarsviljan. Till dessa klasser lägger vi i denna rapport till det vi har valt att kalla understödjande försvarsvilja, vilket sammantaget blir:

- Personlig försvarsvilja avser benägenheten att ställa upp som personlig resurs inom en totalförsvarsverksamhet som ska bedrivas under höjd beredskap och krig.
- Allmän försvarsvilja avser benägenheten att tycka att det egna landet bör göra motstånd om det utsätts för antagonism.
- Understödjande försvarsvilja avser allt det handlande eller tyckande som inte faller inom ramen för den personliga eller allmänna försvarsviljan, men som en individ likväl kan vara disponerad till i syfte att direkt eller indirekt bidra till det egna landets försvarsförmåga eller faktiska försvar mot en angripare.

Det är sammanfattningsvis inte tillräckligt att bara tala om försvarsviljan i singularis. Det är en angelägen uppgift att fundera vidare över vilka typer av försvarsvilja som är intressanta inom totalförsvarsplaneringen och för försvarsförmågans skull, liksom inte minst att tänka igenom i vad mån de kan mätas och hur de för detta ändamål bör operationaliseras.

Bredden i ovanstående definition och dessa distinktioner kan ses som en styrka eftersom Sveriges totalförsvär och försvarsförmåga torde kunna gagnas av många olika uttryck av försvarsviljan. Givet förslaget till definition kan exempelvis personer som går till jobbet inom samhällsviktig verksamhet i krig, såsom de lokalvårdare som håller rent på sjukhusens akutmottagningar, ge uttryck för en minst lika genuin och praktiskt viktig försvarsvilja som de soldater som bekämpar fienden på slagfältet.

Referenser

- Andersson, Bo 1957. "Empiriska studier över motståndsviljan i Sverige". Psykologiskt försvar. Nr 2. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar.
- Dir. 2021:20. Inrättande av myndigheten för psykologiskt försvar.
- Elsässer, Gertie 1987. "Försvarsvilja och framtidstro". Psykologiskt försvar. Nr 145. Styrelsen för psykologiskt försvar.
- Försvarsberedningen 2017. Motståndskraft. Inriktningen av totalförsvaret och utformningen av det civila försvaret 2021-2025. Ds 2017:66.
- Försvarsberedningen 2019. Värnkraft. Inriktningen av säkerhetspolitiken och utformningen av det militära försvaret 2021-2025. Ds 2019:8.
- Försvarsmakten och Myndigheten för samhällsskydd och beredskap. 2016. Sverige kommer att möta utmaningarna: Gemensamma grunder (grundsyn) för en sammanhängande planering för totalförsvaret. FM2016-13584:3. MSB2016-25.
- Försvarsmakten och Myndigheten för samhällsskydd och beredskap. 2021. Handlingskraft: Handlingsplan för att främja och utveckla en sammanhängande planering för totalförsvaret 2021-2025. FM2021-17683:2. MSB2020-16261-3.
- Gupta, Anil 2008. "Definitions". Stanford Encyclopedia of Philosophy. Reviderad 2015. <https://plato.stanford.edu/entries/definitions/>. Hämtad 2020-08-31.
- Hansson, Sven-Ove 2010. Verktygslära för filosofer. Tredje upplagan. Thales. Stockholm.
- Hermerén, Göran 1974. "Mätning av försvarsviljan: Några vetenskapsteoretiska problem". Psykologiskt försvar. Nr 68. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar.
- Hobbes, Thomas 1651. Leviathan. Reprinted from the edition of 1651. Oxford University Press, London.
- Inglehart, Ronald F., Puranen, Bi & Welzel Christian 2015. "Declining willingness to fight for one's country: The individual-level basis of the long peace". Journal of Peace Research, 52:4, 418-434.
- Institutet för framtidsstudier 2021. "World Values Survey". www.iffs.se/world-values-survey. Hämtad 2021-04-21.
- Kungörelse (1974:152) om beslutad ny regeringsform.
- Körlof, Björn 1996. I: Styrelsen för psykologiskt försvar. Försvarsvilja 2000: En antologi. Meddelande. Nr 139. s. 80-85.
- Lag (1994:1809) om totalförsvarsplikt.
- Miegel, Fredrik 1989. "Försvarsvilja på individnivå". Psykologiskt försvar. Nr 152. Styrelsen för psykologiskt försvar.
- Modéer, Björn. 1974. "Definitioner av begreppet försvarsvilja: Några kritiska kommentarer". Psykologiskt försvar. Nr 67. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar.
- Munck af Rosenschöld, Gun. 1973. "Försvarsmotivation – försvarsdisposition: sammanfattning av en licentiatavhandling". Psykologiskt försvar. Nr 60. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar.
- Peterson, Olof 2018. Medborgarna och det psykologiska försvaret. Myndigheten för samhällsskydd och beredskap. MSB1229 – juni 2018.
- Prop. 1983/84:166 om totalförsvarets ledning och samordning i regeringskansliet samt informationsberedskapen m.m.
- Prop. 2014/15:109. Försvarspolitisk inriktning – Sveriges försvar 2016-2020.
- Prop. 2020/21:30. Totalförsvaret 2021-2025.
- Regeringskansliet 2017. Nationell säkerhetsstrategi.

- SOU 1953:27. Psykologiskt försvar: Betänkande avgivet av Kommittén för utredning om det psykologiska försvaret.
- SOU 1961:18. Totalförsvarets upplysningsverksamhet.
- SOU 2001:41. Säkerhet i en ny tid.
- SOU 2007:31. Alltid redo! En ny myndighet mot olyckor och kriser.
- SOU 2020:29. En ny myndighet för att stärka det psykologiska försvaret: Betänkande av Psykförsvarsutredningen.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy 2020. "Communitarianism".
<https://plato.stanford.edu/entries/communitarianism/>. Hemsida besökt 2020-12-11.
- Statens medicinsk-etiska råd 2019. Livstecken efter sen abort. Smer rapport 2019:1.
- Statskontoret 2017. Myndigheternas arbete med psykologiskt försvar. 2017:5.
- Törnqvist, Kurt 1965a. Vad är motståndsvilja? Stencil. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar.
- Törnqvist, Kurt 1965b. Motståndssanda, motståndsvilja och försvarsvilja. Stencil. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar.
- Törnqvist, Kurt 1967. Dimensioner i begreppet motståndsvilja. Stencil. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar.
- Törnqvist, Kurt. 1975a. "Försvarsvilja och besläktade begrepp. Definitions- och mätproblem". Psykologiskt försvar. Nr 70. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar.
- Törnqvist, Kurt 1975b. "Definitioner och mätproblem av försvarsvilja". Meddelande. Nr 67. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar.
- Wedebrand, Christoffer och Johansson, Bengt 2020. "Allmänhetens försvarsvilja". Kungl. Krigsvetenskapsakademiens Handlingar och Tidskrift. Kungl. Krigsvetenskapsakademien. Nr 2/2020, s. 20-23.

Bilaga 1: Diskussion om begreppsdefinitioner

Enkelt uttryckt kan definitioner sägas bestämma innebörden av begrepp och de har två huvudsakliga komponenter: Det som ska definieras, som kallas definiendum, och det som definierar, som kallas definiens. I exempelvis satsen ”en hylla är en uppfäst skiva som saker och ting kan ställas på” är ”en hylla” definiendum medan resten av satsen är definiens.

Två inom filosofin vanliga krav på definitioner är att de varken får vara för snäva eller för vida. En definition är för vid om definiens kan vara uppfyllt utan att definiendum är det. Omvänt är definitionen för snäv om definiendum kan vara uppfyllt utan att definiens är det. Som exempel är definitionen av ”skandinav” för vid om begreppet definieras som ”en person bosatt i norra Europa” och för snäv om definitionen istället lyder ”en person bosatt i Sverige.” Definitioner kan också vara för vida och för snäva på en och samma gång, se exempelvis: ”En skandinav är en person som förstår svenska språket”. Andra ofta framförda krav på definitioner är att de inte får vara cirkulära, vilket innebär att definiendum inte får ingå i definiens, samt att de inte får vara inkonsistenta, vilket innebär att definiens inte får utgöras av beståndsdelar som står i strid med varandra eller med välbelagd kunskap.¹⁵⁰ Ett exempel på en cirkulär definition utgörs av satsen ”en mänsklig varelse är en varelse som har mänskliga varelser till föräldrar” medan satsen ”en trekant är en fyrkantig trekant” exemplifierar en inkonsistent definition.

Av naturliga skäl bör definitioner också vara tydliga. Ett förslag till definition som låter definiens utgöras av oklara beståndsdelar kan inte anses bestämma innebörden av ett begrepp. Således utgör det inte heller en definition. Och även om vaga definitioner kan främja enighet, vilket förstås underlättas om olika parter kan fylla ett begrepp med vad de vill, så blir de i slutändan svåra att använda i den praktiska verksamheten. Återigen: Hur ska berörda aktörer kunna verka för en starkt försvarsvilja hos allmänheten utan en någorlunda klar uppfattning om vari denna försvarsvilja består?

Eftersom definitioner kan fylla olika syften finns det också olika typer av definitioner. Medan stipulativa definitioner tillskriver begrepp mening utan anspråk på att denna mening överensstämmer med rådande språkbruk, söker deskriptiva definitioner tillskriva begrepp mening som överensstämmer med hur ett ord faktiskt används. Ett mellanting utgör explikativa definitioner, som tillskriver begrepp mening som i vissa avseenden överensstämmer med rådande språkbruk men som samtidigt är stipulativa i andra avseenden. Syftet i detta sista fall kan vara att klargöra och i denna mening förbättra ett begrepp som i dagsläget används på ett oklart sätt.¹⁵¹ Vårt förslag har just en explikativ ambition. Med andra ord försöker vi respektera den historiska användningen av försvarsviljebegreppet men samtidigt tydliggöra dess innebörd.

Vidare, ovan nämnda typer av definitioner skulle kunna kallas teoretiska eftersom att de har att göra med innebörden av ett begrepp som sådant. Annorlunda är det med operationella definitioner – eller operationaliseringar – som inte så mycket har att göra med vad ett begrepp innebär som med hur det kan observeras empiriskt. Vi vill därför även förtydliga att vi diskuterar begreppet försvarsvilja bara med avseende på dess teoretiska definition, varför vi också riktar särskild uppmärksamhet mot hur begreppet i denna mening definieras och tidigare definierades av andra.¹⁵²

¹⁵⁰ Se exempelvis: Hansson, Sven-Ove 2010. Verktygslära för filosofer, s. 50, 63–64.

¹⁵¹ Gupta, Anil 2008. ”Definitions”. Stanford Encyclopedia of Philosophy.

¹⁵² Enligt ovan har dock ett begrepps teoretiska definition även bäring på dess operationalisering.

Bilaga 2: Analys av offentliga publikationer

För att undersöka hur begreppet försvarsvilja (med släktingar) används i nutida offentliga publikationer analyserades för studiens syften relevanta publikationer i programvaran Nvivo. Relevanta textstycken identifierades genom sökorden "försvarsvilj*", "försvarsand*", "försvarskraft*", "motståndsvilj*", "motståndsand*" och "motståndskraft*". För varje identifierad begreppsanvändning skapades en kategori (eller nod, med programvarans terminologi). Dessa kategorier sorterades under de på förhand skapade övergripande kategorierna: Definitioner (hur begreppens innebörd förstås) och Subjekt (vem eller vad som antas kunna ha försvarsvilja med mera). Dessutom skapades en kategori avseende försvarsviljans antagna betydelse för försvarsförmågan.¹⁵³

Nedan presenteras exempel på citat som enligt vår tolkning innebär att försvarsviljan (med släktingar) ses som viktig för Sveriges försvarsförmåga.

Exempel på citat

Prop. 2014/15:109:

"Regeringen framhåller betydelsen av ett psykologiskt försvar för att så långt det är möjligt under störda förhållanden, säkerställa ett öppet och demokratiskt samhälle med åsiktsfrihet och fria medier. Såväl i fred som vid höjd beredskap bidrar värnandet av dessa grundläggande värden till att öka befolkningens risk- och krismedvetenhet, motståndanda och försvarsvilja. Därmed förbättras samhällets förmåga att hålla emot och avvärja påtryckningar från en eventuell motståndare." (s. 109)

Försvarsmakten och Myndigheten för samhällsskydd och beredskap (2016):

"En ökad medvetenhet och försvarsvilja: Vårt öppna och demokratiska samhälle försvarar för den angräpar som vill vilseleda och förvirra befolkningen. Fri åsiktsbildning och förtroende för offentliga institutioner stärker förmågan att hantera informationspåverkan. Det svenska samhället får inte uppfattas som ett attraktivt mål för en angräpar. [...] Samhället som helhet behöver inom ramen för en fri åsiktsbildning och fria media ha ökad förmåga att hantera informationspåverkan. Sveriges försvarsförmåga bygger på att samhället och dess aktörer visar handlingskraft och engagemang. Detta påverkar också den samlade försvarsviljan. Det är därför avgörande att kommunikationen mellan aktörer, allmänhet och medier fungerar bra. Öppen, samordnad och korrekt kriskommunikation stärker samhällets trovärdighet och underlättar samarbete genom att förebygga otydligheter och motverka ryktesspridning." (s. 6-7)

Försvarsberedningen (2017):

"Avsaknaden av en planering för höjd beredskap och krig har fört med sig att allmänhetens kunskap om totalförsvaret idag är mycket begränsad. Den gynnsamma säkerhetspolitiska situation som har varit rådande i Europa och västvärlden har också inneburit att perspektivet höjd beredskap och krig ter sig främmande för många människor. Medvetenheten och kunskapen om hur samhället kan påverkas av ett väpnat angrepp och hur man som invånare bör agera om kriget kommer behöver därför förbättras. Detta är en viktig fråga eftersom förmågan i totalförsvaret till stor del bygger på försvarsviljan hos befolkningen." (s. 45)

¹⁵³ Det kan nämnas att alla publikationer förutom SOU 2020:29 analyserades i deras helhet. Skälet är att stora delar av utredningen i fråga refererar hur begreppen har använts och används av andra aktörer. Analysen avgränsades därför till de delar som förefaller återge utredningens egen syn på begreppens innebörd, alltså sidor 1-40, 73-78 samt 131-204.

Statskontoret (2017):

”Statskontorets bedömning är att ett modernt psykologiskt försvar också kan handla om att stärka befolkningens motståndanda. [...] För att stärka motståndandan behöver myndigheter och andra företrädare för centrala samhällsinstitutioner, vidta åtgärder som bidrar till att befolkningen får ett större förtroende för enskilda myndigheter eller staten som helhet. [...] I en vidare bemärkelse handlar stark motståndanda även om att ha kunskap om och förtroende för grundläggande värden i samhället, såsom rättsstaten och det demokratiska styrelsesättet. Detta har historiskt varit en del av det psykologiska försvaret i krigstid: motståndandan är stark om man tror på och vill försvara det samhälle man lever i och de värderingar som det bygger på.” (s. 23-24)

Olof Peterson (2018):

”Den tidens hotbild påminner på många sätt om dagens situation. På relativt kort tid har säkerhetsläget i vår omvärld försämrats. Hoten har blivit mycket mer konkreta och akuta. Utvecklingen är särskilt oroande när det gäller kommunikation och opinionsbildning. Frågan är om den svenska allmänheten, och opinionsbildare, har tillräcklig motståndskraft – en förmåga och vilja att genomskåda, neutralisera och motarbeta främmande makts försök att påverka svensk opinion.” (s. 7)

Försvarsberedningen (2019):

”Beredningen konstaterar att förmågan att möta de utmaningar och hantera de situationer som uppstår i gränslandet mellan fred och krig måste stärkas. Försvarsberedningen anser att angriparens möjligheter att skapa en gråzonsproblematik måste begränsas. Kännedom om de befintliga regelverken måste spridas, roller och uppgifter i den fredstida krisberedskapen och i totalförsvaret måste förtydligas och övas, försvarsviljan stärkas och krismedvetenhet kompletteras med krigsmedvetenhet.” (s. 117)

SOU 2020:29:

”En grundläggande förutsättning för att Sverige ska kunna hantera kriser och ytterst även ett krig är att det finns motståndskraft, såväl i samhället som inom befolkningen och att det finns tillit mellan människor och till samhällets institutioner.” (s. 133)

Prop. 2020/21:30:

”Inom totalförsvaret bidrar de frivilliga försvarsorganisationerna med folkförankring, förstärkningsresurser och försvarsvilja. Folkförankring och en stark vilja att försvara Sverige är en förutsättning för totalförsvarets krigsavhållande uppgift.” (s. 156)

Försvarsmakten och Myndigheten för samhällsskydd och beredskap (2021):

”En stark försvarsvilja hos befolkningen är en förutsättning för ett robust totalförsvaret. Samtliga aktörer inom totalförsvaret behöver bidra till att både stärka försvarsviljan i fredstid och att bibehålla den då den utmanas.” (s. 23)

FOI är en huvudsakligen uppdragsfinansierad myndighet under Försvarsdepartementet. Kärnverksamheten är forskning, metod- och teknikutveckling till nytta för försvar och säkerhet. Organisationen har cirka 1000 anställda varav ungefär 800 är forskare. Detta gör organisationen till Sveriges största forskningsinstitut. FOI ger kunderna tillgång till ledande expertis inom ett stort antal tillämpningsområden såsom säkerhetspolitiska studier och analyser inom försvar och säkerhet, bedömning av olika typer av hot, system för ledning och hantering av kriser, skydd mot och hantering av farliga ämnen, IT-säkerhet och nya sensorers möjligheter.

FOI
Totalförsvarets forskningsinstitut
164 90 Stockholm

Tel: 08-55 50 30 00
Fax: 08-55 50 31 00

www.foi.se